„Пров 49“

Партія Українських Соціялїстів-Революціонерів.

„Боротьбою здобудем ми право своє!“

Листи

на Наддніпрянську Україну

Михайла Драгоманова.

Друге видане.

Наклад і друк партійної друкарні.
1915.

„Пров 38“

„Пров 49“ 166

БИБЛИОТЕКА
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
АКАДЕМИИ.

567
28

Листи на Наддніпрянську Україну.

I.

„Листи з Наддніпрянської України“ д. Вартового. Їх метод. „Сервілізм“, инакше монархізм старших українських писателів XIX ст. Початок лібералізму й демократизму на Україні: В. Капніст, „Исторія Русовъ“, Рилеєв. Інтернаціональна політична наука і національне почуте на Україні.

В наших „Чудацьких думках про українську національну справу“ ми мали пригоду говорити про те, як філософія наївних московських шовіністів (руссапёты як колись їх звали в Росії) прийшлась по серцю й деяким українським патріотам, котрі те ж усвоїли собі манєру рішати всі трудні справи „без німецькоі науки — своєю мудростю“, „своимъ умомъ“, „по глазмѣру“, „без нѣмецкихъ инструментовъ“ і т. д. Ми показували примір такого „глазомѣру“ в статях д. Баштового про українську національну справу, в „Дѣлѣ“.

Тепер на сторожі тоі справи явився новий вояка, — д. Вартовий, котрий написав чимало „Листів з Наддніпрянськоі України“ в газеті „Буковина“. Є богато рацій радіти з появу тих листів: вони написані живо, прекрасною мовою, дають кілька вірних почастних заміток, а головне діло зривають ту играшку в кузьмірки, котра було опанувала певні українські кружки „безполітичних культурників“, „неутральників“ у галицьких справах і т. и. Д. Вартовий видимо хоче вхопити чорта за роги, то б то оглянути українську національну справу з усіх боків і в усій йіі, по крайній мірі політичній і соціяльній глибині, так що „Листи“ його не пройдуть без сліду для вияснінія сеі справи.

На лихо „глазомѣръ“ причепився і тут! Д. Вартовий сам отверто признається, що він „ніякий історик“, — ну, а звісно, що для політики потрібна історія, як для медіціни фізіологія. А до того Д. Вартовий видимо поклав собі обходитись в загалі без наукового точного методу, а руководитись тілько „глазомѣромъ“ по своєму зрозумілого етнографічного патріотизму *). Через те Листи Д. Варто-

*) Треба завважати, що се внять човник, не стілько самобутний український, скілько украдений у московських самобитників. Так Катков колись писав: „Спрашивають, какой мы партіи? — Русской. Тутъ все сказано“ і т. д. і т. д.

вого можуть послужити приміром самого безпардонного субєктівізму в обсуджуваню справи досить складної і важної.

Ми говоримо з д. Вартовим в самій „Буковині“ з поводу того, як він вольно від обєктивної правди виставив наші погляди на літературне житє на Україні й у Галичині. Тут ми вважаємо потрібним поговорити про загальну філософію українськоі справи в „Листах“ д. Вартового. Почнемо з історії, бо хоч д. Вартовий і признає себе ніяким істориком, а богато говорить про історію, по крайній мірі українськоі національної самосвідомости.

Д. Вартовий вказує, так рельєфно, як сего доси ніхто не робив, на московсько-монархічні заяви чільних українських писателів: Котляревського, Квітки, Гулака, Стороженка, і поясня ті заяви недостачею національної українськоі самосвідомости — тим, що в „тодішньому українському діячеві сиділо дві душі — одна українська, а друга російська“. Він назива монархічний настрій думок тих наших писателів — сервілізмом. Ми не згоджуємось на такий термін. Сервілізмом власне можна назвати пошану до якого пана, як до фетіша по його самій істоті, а надто пошану, котра має егоістичні цілі. Тілько ж монархізм, виходящий з певноі політичноі доктріни, котра все таки по своєму має на цілі громадське добро, сервілізмом признати не можна. Уся напр. культурна Азія й Африка, котрим далеко не бракує чесности й сміливости, монархічна. Нігде стілько не вбивали царів, як там, а китайський філософ Менгдзи навіть виложив цілу теорію законних революцій і законних царевбивств, а все таки не показав иншого ідеалу політичного, як монархія, звісно, розумного і доброго царя. У нас у Європі історія двічі виробляла такий же монархічний ідеал: раз у римсько-византійську добу, а в другий не так давно: в XV-XVII ст. Тілько наукові спомини про грецько-італіянські республіки, спомини, щасливо получені з примірами країн, в котрих задержались зостатки до монархічного порядку, — як Швайцарія, Нідерлянди та Англія з Шотландією, — виратували Европу від азіацького політичного ідеалу, тай то навіть у XVIII ст. більша частина західної Европи перейшла через період „освіченого деспотизму“, котрого міцні зостатки живуть ще й доси навіть у такій висококультурній землі, як Германія.

Росія з Україною в політичному житю власне проходять европейский XVII-XVIII вік, і через те не дивно, що тут навіть у XIX ст. ще бачимо повну силу монархічного ідеалу у чеснійших людей. Виводити той монархізм з недостачі національної самосвідомости — є чистою фантазією. У Москалів напр. національна самосвідомість ніколи

не потемнялась, а чому ж ми бачимо й у них монархізм? Инший може скаже, що така вже власне національна вдача (душа) Москалів. Так ми вкажемо на те, що й у Москалів були в свій час віча, земські собори, котрі зовсім відповідають подібним радам у середневічній Західній Европі, були теоретики „народосовѣтія", як кн. Курбский, Голицини, Довгорукі, котрих теорії зовсім відповідають теоріям англійских Фортескью, французьких Комінів і т. і.; чистісінькі Москалі брали з своіх царів конституційні записі і в початку XVII ст. і в 1730 р. Москалі в XVII-XVIII ст. також ускочили в бюрократично-монархічний період, як Французи в XVI-XVII і також виходять з него за помічю науки в XIX ст., як Французи в XVIII ст. (Ми вже мали пригоду: Либерализм и Земство нагадувати параллель між історією Московщини й Франції, як типічної континентальної держави, і таку хронологічну таблицю: Франція виділяється з Каролінгського конгломерату в 843 р. — Володимерщина зо старих князівств у 1243 р. Початок états généraux французьких в 1302 р. — перший земський собор у Москві в 1550 р. Остатній збір états généraux в 1614 р. — остатний земський собор у 1698 р. Проба поновити états généraux в 1649-51 — проба конституційної грамоти Ганни Івановни в 1730 р).

З другого боку сам д. Вартовий признає, що в XVII ст. в наших українських козаків була досить розбуджена національна свідомість, а тим часом державний ідеал козаків тих був власне монархічний, хоч обставини життя навязували їйм фактичні республіканські порядки. Ідеал Богдана Хмельницького був власне дрібно-шляхецький монархізм (король з козаками — проти королят-магнатів, теорія, не далека від „за царя противъ бояръ" Ст. Разина). Згодом більше образовані люде, як Виговський, Немирич (значний шляхтич, соцініанин, перебувший в Нідерландах) внесли більше політичного лібералізму в круг старшини Хмельницького, та внесли туди й більше шляхетчини, котра так обурювала массу посполства й козацтва, так що масса та тим паче не хотіла знати лібералізму Виговщини і стала за царя. Тим часом міщанство й попівство українське й собі стояло за монархічний ідеал і навіть з самого початку Хмельниччини казало Москалям виразно, що хоче, щоб цар московський взяв Україну під свій прямий уряд. Те, що київські архиєреі не хотіли присягати цареві, не хотячи перемінити номінальне своє підданство грецьким патріархам на реальніще московським, зовсім не перечить сему українському монархізму українського попівства в XVII ст. З тих усіх монархічних напрямків вийшла революція в 1663 р.

в котрій перед вело Запороже і котра власне підрізала український автономізм і зачатки лібералізму українського.

З того часу искорки лібералізму можна бачити тілько в грамотах запорожців кінця XVII. ст., а верхом його може служити умова Костя Гордієнка з Орликом і Карлом XII у 1710 р., умова цілком для того часу утопічна, та до того й емігрантська (про се ми говорили докладно в I. вип. Політичних пісень Украйінського Народу XVIII. ст.) Далі лібералізм проявляється перед самою смертю Гетьманщини в петиції козацькоі шляхти 1767 р. (требовались між инчим сеймы, а також в шляхецьких Наказах депутатам всеросійськоі комісіі 1767 р. Тут можна вже бачити вплив західноевропейського парляментарізму через молодих козацьких шляхтичів, що, як Скоропадський, побували в Західній Европі. Тілько ж той лібералізм лучився з замірами обернути поспільство наше в кріпаки, і через те тим паче зостався безплодним. Катерина не дала сеймів, а дала крепацтво, а потім „дворянскія собранія“ богатшоі шляхти, і тим задовольнила нашу „історичну шляхту“.

Свідомий лібералізм, як і свідомий демократизм зародився на Україні вже після смерти наших історичних автономних інституцій і далеко більше на абстрактно-европейському, ніж на історично-національному грунті, — і що інтересно, хоч і гірко те признати, появився перше зовсім не на нашій етнографічній мові. Першим проявом того демократизму треба признати „Оду на Рабство“ В. В. Капніста, в котрій оплакується крепацтво, стверджене Катериною II в 1783 р. Ода та писана звичайною тоді російською літературною мовою. В Галичині, певно, мало хто знає сю Оду, то ми з неі приведемо головні уступи:

Пріемлю лиру мной забвенну,
Отру лежащу пыль на ней
. . . . . .
Унылый, томный звукъ пролью
Отъ струнъ, рѣкой омытыхъ слезной
Отчизны моея любезной
Порабощенье воспою!
. . . . . .
Куда ни обращу зѣницу,
Омытую потокомъ слезъ,
Вездѣ, какъ скорбную вдовицу,
Я зрю мою отчизну днесь *)
. . . . . .

*) Редакція „Основи“ (1861, Мартъ) згадуючи Оду Капніста з поводу закону про волю крепаків, замітила, що й Шевченко уявляв крепацьку Украйіну вдовою.

Вездѣ, гдѣ кущи, села, грады,
Хранилъ отъ бѣдъ свободы щитъ,
Тамъ тверды зиждетъ власть ограды,
И вольность узами тѣснитъ.
Гдѣ благо, счастіе народно
Со всѣхъ сторонъ текли свободно, —
Тамъ рабство ихъ отгонитъ прочь,
Увы, судьбѣ угодно было,
Одно что бъ слово превратило
Нашъ ясный день во мрачну ночь.

Позаяк тоді по всій Европі „освічений деспотизм“ підрізував зостатки крепацтва, й сама Катерина поставила перед „Имп. Вільним Економічним Товариством“ на суд справу увільненя крепаків у Росії. *) То Капніст мав рацію сподіватись, що незабаром цариця скасує крепацтво на Україні як і в усій Росії, і через те обернув другу половину своєї оди до самої Катерини:

Ты .... Царица ...
. . . . . .
Дашь зрѣть намъ то златое время,
Когда спасительной рукой
Веригъ постыдно сложишь бремя
Съ отчизны моея драгой.
Тогда — о лестно упованье! —
Гдѣ въ первый разъ узрѣлъ я свѣтъ,
Тамъ, вмѣсто воплей и стенаній,
Раздастся шумъ рукоплесканій
И съ щастьемъ вольность процвѣтетъ.

Як звісно, Капністові прийшлось ждати аж до 1861 р. поки знайшовся цар, котрий зніс крепацтво в Росії, але се не вменшує історичної ваги оди його. Треба додати, що автор оди був потомок того чужинця, котрого Петро І. увів у число українських полковників „для обрусенія“, сказати б по теперішному, і котрий, як і його діти, дався в знаки нашим козакам та поспольству. Та на решті европейські думки XVIII в. пробили собі дорогу до сімйі Капністів і дали нам автора „Оди на Рабство“ і комедії „Ябеда“ — предтечі „Ревізора“ Гоголевого. В. В. Капніст власне був звісний в Петербурзі, як великий знавець чужих мов, старих і новоевропейських.

Першим проявом політичного лібералізму українського треба признати „Історію Русовъ“ Псевдо-Конисського, ко-

*) Див. про се в книгах В. Семевського „Крестьяне въ царствованіе императрицы Екатерины II“ і „Крестьянскій вопросъ въ Россіи въ XVIII и въ первой половинѣ XIX в.“ Ми дуже рекомендуємо ті книги Галичанам, бо там зібрані факти і про крепаків на Україні, а також оглянуті літературні виступи проти крепацтва Великорусів і Українців.

тра, як тепер можна сказати, вийшла з сімйі Полетик (див. Кіевську Старину 1893, I, 41—76, звідки досить ясно видно, що та книга написана була коло 1810 р. і стоїть у звязку з тодішніми конституційними планами Александра I. і його першого міністра Сперанского. Треба завважати, що ще батько автора „Исторіи Русовъ", Гр. Полетика, депутат 1767 р. був один з немногих тодішніх українських козацько-шляхецких ліберáлів — противників крепацтва). На щасте, на сей раз лібералізм явився вкупі з демократизмом, відповідно тим розмовам про увільненє крепаків, що велись у европейсько-російській громаді й навіть в урядових кругах ще в часи Александра I. *) Але впять „Исторія Русовъ" написана була мовою не українською, а російською! До того перша поетична проба звязати европейський лібералізм з історичними традіціями українськими була зроблена навіть не Українцем, а Великорусом, Рилєєвим.

Рилєєв вартий того, що б на нему спинитись довше, як через те, що він був першим у Росії писателем, котрий попробував зужити в поезії українських історичних традіцій, так і через те, що про него звичайний Галичанин мало що знає.

Кондрат Рилєєв, род. в 1795 р. і повішений в 1826 р. за активну участь в політичному товаристві (Сѣверное Общество), котре встроіло повстанє 14 Дек. 1825 р. — був

*) З громадським і придвірним лібералізмом тих часів Галичане можуть познакомитися з книги Пипіна: „Общественное движеніе при Александрѣ I." Звязком між полтавською шляхтою і ліберальним кружком Александра I. котрий царь звав навіть „Comité du salut public" і котрому признавав за ціль „d'abolir le despotisme en Russie", служив мінístр В. П. Кочубей, властитель Диканьки. Вас. Полетика, — котрий певно був великий політичний патріот „Малороссійкаго Отечества", по своему автономіст, але при тому не сепаратист, і всего менше патріот етнографічний. Він ідеалізував порядки козацькоі „Малоросіи" і думав, що конституційна Росія як раз буде те ж саме („Новые русскіе законы, писав він, будутъ то самое, что наши старые малороссійскіе"). Приятель В. Полетики, А. Чепа говорить про „Исторію Малороссіи", котру писав Полетика, як про „славную вѣтвь россійской исторіи" і заінтересований більше всего певними „правами" — перш усего, звісно, шляхти, а зовсім не етнографічними ознаками українськими. Так він каже, що поки „права дворянъ русскихъ были ограничены од 1762 г. (коли шляхта московська мусіла обовязково служити царям) то „малороссійское шляхетство почло за лучшее быть въ оковахъ, чѣмъ согласиться на новые закопы. Но когда поступили съ ними по разуму и изданъ указъ Государя Имп. Петра III о вольностяхъ дворянъ (1762) и Высочайшая грамота о дворянствѣ (1787) когда эти двѣ эпохи поровняли русскихъ дворянъ въ преимуществахъ съ малороссійскимъ шляхетствомъ, тогда малороссіяне начали смѣло вступать въ россійскую службу, скинули татарскія и польскія платья, начали говорить, пѣть и плясать по русски" (К. Ст. I. сіт. 54) З сих виписок видно думки й мову тодішніх патріотів „Малороссійской націи", або „отечества", як вони себе звали і не без раціі.

родом Великорус, але ознакомлений з Україною. Батько його там служив вояком і набув у Київі дім, котрий остався власністю К. Рилєєва до його смерти. Сам К. Рилєєв бував у Київі, а окрім того проживав чимало в Слобідській Україні, в Острогожську (де й женився), в Харькові і др., був досить ознакомлений з українською мовою, знав твори Котляревського і народні пісні, між инчим певно по виданю кн. Цертелева (1819 р.), звісні тоді хроніки малоруські і т. и. В загалі се був чоловік добре по своєму часу образований. По тодішньому звичаю в російської шляхти, Рилєєв провів частину молодого віку в службі вояцькій і се помогло його образованю, бо він ходив у походах 1813—1815 р. в Західну Европу, прожив час у Дрездені, де був добре принятий в домі кн. Рєпніна (тодішного віцекороля Саксонського) про котрого скажемо далі, потім у Парижі. Перенявшись европейськими ліберально-демократичними ідеями і маючи чималий поетичний талант, Рилєєв звернувся до історичних споминів російських, шукаючи в них форм для своїх ідей і спинився любовно й на українських традіціях.

В 1822—1825 р. Рилєєв напечатав ряд поезій під назвою „Думы", в котрих формально наслідував Нємцевича Spiewy Historyczne, але також і українські пісні. В переднім слові до виданя 1825 р. Рилєєв говорить: „Дума— старинное наслѣдіе отъ южныхъ братьевъ нашихъ, наше русское, родное изобрѣтеніе. Поляки заняли ее отъ насъ. Еще до сихъ поръ украинцы поютъ думы о герояхъ своихъ: Дорошенкѣ, Нечаѣ, Сагайдачномъ, Палѣѣ, — и самому Мазепѣ приписывается сочиненіе одной изъ нихъ. Сарницкій (Annales Regini Poloniae, t. II, k. 1198) свидѣтельствуетъ, что на Руси пѣлись элегіи въ память двухъ храбрыхъ братьевъ Струсовъ. павшихъ въ 1506 году въ битвѣ съ валахами. „Елегіи сіи, говоритъ онъ, у русскихъ думами называются".

Для своїх патріотично-ліберальних „думъ" Рилєєв вибрав сюжети з історіі вільного Новгорода, Московщини, а також південної Русі, старої і козацької. Першою думою в него стоіть Вадимъ, — новогородець, про котрого літописі вдержали память, як про першого, що повставав проти князів-варягів і котрий вже в XVIII ст. став почитатись у російських національних лібералів за їх предка (В XVIII ст. Княжнин написав трагедію „Вадимъ", котру заборонила цензура). З дум на старо-київські сюжети в Рилєєва для нас важна дума „Ольга при Могилѣ Игоря", де Ольга говорить своєму сину:

Такъ, сынъ мой, Игорь отомщенъ;
Но самъ виновенъ въ смерти онъ. —

і далі оповіданєм про смерть Игоря навча сина не бути тираном. Далі з тої ж епохи взяв Рилєєв сюжет думи Рогнѣда, до котрого обернувся потім і Шевченко.

З козацько-українських часів Рилєєв написав думу Богданъ Хмельницкій. Тут говориться про битву при Жовтих Водах так:

И вотъ сошлися два народа:
И съ яростью вступили въ бой
Съ тиранствомъ бодрая свобода,
Кипя отвагою младой....
И воцарилася свобода
Съ тѣхъ поръ въ украинскихъ степяхъ
И стала съ счастіемъ народа
Цвѣсть радость въ селахъ и градахъ.

1825 р. Рилєєв видав поему „Войнаровскій“ — про Мазепиного племінника, котрий скінчив житє в Якутську. Сам Мазепа виставлений в сій поемі мало симпатичним, та за те Войнаровський змальований щирим ентузіастом вільности. котрий вірить словам Мазепи, що його повстанє проти Петра буде

Борьба свободы съ самовластьем.

Войнаровський, розказуючи свою долю історику Міллеру, говорить про те повстанє:

Такъ мы свои разрушивъ цѣпи,
На гласъ свободы и вождей,
Ниспровергая всѣ препоны,
Помчались защищать законы
Среди отеческих степей....

і кінча своє оповіданє словами:

Чтигь Брута съ дѣтства я привыкъ:
Защитникъ Рима благородный
Душею истинно свободный,
Дѣлами истинно великъ.
. . . . . .
Мнѣ надо жить: еще во мнѣ
Горитъ любовь къ родной странѣ;
Еще, быть можетъ, другъ народа
Спасетъ несчастныхъ земляковъ
И, достояніе отцовъ,
Воскреснетъ прежняя свобода!...

Перед сим фіналом Рилєєв уклада в уста свого героя похвалу його жінки козачки, що знайшла його і в Сібіру:

Ея тоски не зрѣлъ москаль;
Она ни разу, и случайно
Врага страны своей родной
Порадовать не захотѣла
Ни тихимъ вздохом, ни слезой.

Она могла, она умѣла
Гражданкой и супругой быть
И жаръ къ добру души прекрасной,
Въ укоръ судьбинѣ самовластной,
Въ самомъ страданьи сохранить...

Видавши „Войнаровского“, Рилѣєв почав писати ще дві поеми з українськоі історіі: „Наливайко“ і „Хмельницкій“, але не вспів викінчити йіх. З тих поем звісні тілько врівки, з котрих ліпший Исповѣдь Наливайка, котра була напечатана ще за житя автора і переложена двічі на французьку мову, а також на італіянську і на голландську. Ми приводимо тут усю ту Исповѣдь.

Не говори, отецъ святой,
Что это грѣхъ! Слова напрасны:
Пусть грѣхъ жестокій, грѣхъ ужасный....
Что бъ Малороссіи родной,
Что бъ только русскому народу
Вновь возвратить его свободу —
Грѣхи татаръ, грѣхи жидовъ,
Отступничество уніатовъ,
Всѣ преступленія сарматовъ
Я на́ душу принять готовъ.
И такъ ужъ не старайся болѣ
Меня страшить. Не убѣждай!
Мнѣ адъ — Украйну зрѣть въ неволѣ,
Ее свободной видѣть — рай!..
Еще отъ самой колыбели
Къ свободѣ страсть зажглась во мнѣ;
Мнѣ мать и сестры пѣсни пѣли
О незабвенной старинѣ.
Тогда, объятый низким страхомъ,
Никто не рабствовалъ предъ ляхомъ;
Никто дней жалкихъ не влачилъ
Подъ игомъ тяжкимъ и безславнымъ;
Козакъ въ союзѣ съ ляхомъ былъ,
Какъ вольный съ вольнымъ, равный съ равнымъ.*)
Но все исчезло, какъ призракъ.
Уже давно узналъ козакъ
Въ своихъ союзникахъ тирановъ.
Жидъ, уніятъ, литвинъ, полякъ —
Какъ стаи кровожадныхъ врановъ.
Терзаютъ безпощадно насъ.
Давно законъ въ Варшавѣ дремлетъ,
Вотще народный слышенъ гласъ:

*) Порівн. Шевченка „до Бр. Залеского“.

Ему никто, никто не внемлетъ.
Къ полякамъ ненависть съ тѣхъ поръ
Во мнѣ кипитъ и кровь бушуетъ.
Угрюмъ, суровъ и дикъ мой взоръ;
Душа безъ вольности тоскуетъ.
Одна мечта и ночь и день
Меня преслѣдуетъ, какъ тѣнь;
Она мнѣ не даетъ покоя
Ни въ тишинѣ степей родныхъ,
Ни въ таборѣ, ни въ вихрѣ боя,
Ни въ часъ мольбы въ церквахъ святыхъ.
„Пора!“ мнѣ шепчетъ голосъ тайный,
„Пора губить враговъ Украйны!“
Извѣстно мнѣ: погибель ждетъ
Того, кто первый возстаетъ
На утѣснителей народа;
Судьба меня ужъ обрекла.
Но гдѣ, скажи, когда была
Безъ жертвъ искуплена свобода?
Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю,
И радостно, отецъ святой,
Свой жребій я благословляю!

Так Великорус ліберал, очевидно, вкладав свої думки в уста українського історичного героя, котрий, як тепер показала критична історія, був мало йіх достойний, та діло не в тім! Діло в тім, що все таки рямки українських історичних традіцій давали привід до вкладаня в них таких думок, котрі будила в освіченого Росіянина новоевропейська наука і практика. То були перші проби проповіді новоевропейського лібералізму в формі українських традіцій, — і, звісно, ніхто не скаже, що в Рилєєву говорила українська, а не російська душа, говорючи термінологією д. Вартового. Тим часом думи й поеми Великоруса Рилєєва сіяли не тілько в усій Росії, з Україною, ліберальні думки, а безспорно й піднімали, спеціально на Україні, національну свідомість. Ще в 50-ті роки, я памятаю, „Войнаровскій“ і „Исповѣдь Наливайки“ переписувались в наших потайних тетрадках поряд з творами Шевченка і читались з однаковим запалом.

Інтересно, що й Пушкин у поемі „Полтава“ (1828) так передає недовольство козаків українських урядом Петра І:

Теперь бы грянуть намъ войною
На ненавистную Москву!
Когда бы старый Дорошенко,

Иль Самойловичъ молодой,
Иль нашъ Палѣй, иль Гордіенко
Владѣли силой войсковой,
Тогда бъ снѣгахъ чужбины дальной
Не погибали козаки,
И Малороссіи печальной
Освобождались ужъ полки.

А далі у Пушкина Мазепа так виклада свої заміри дочці Кочубея:

Безъ милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Подъ покровительство Варшавы
Подъ самовластіемъ Москвы.
Но независимой державой
Украйнѣ быть уже пора —
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра!

Оттакі то формули знаходив собі в російській поезії лібералізм, опертий на українські історичні спомини в самих Великорусів. Сі формули випередили подібні проби на мові українській і самих Українців.

Під упливом ліберального европейсько-російського настрою в 1823—1834 на Україні дійшло навіть до практичного прояву нового лібералізму, коли там, серед охвицерів склалось поряд з „Южнымъ Обществомъ“ „Общество Соединенныхъ Славянъ“, котре грало найактівнішу ролю в окружному pronunciamento коло Білої Церкви в январі 1826, що б поправити невдачи Пѣтербургськоі проби 14 декабря 1825 р., зроблену „Сѣвернымъ Обществомъ“, де видне місце займав Рилѣєв. (Ми говорили про „Общество Соединенныхъ Славянъ“ в переднім слові до „Письма Костомарова къ издателю Колокола“). В сему товаристві маже всі члени були з українськоі дрібніщоі шляхти (Горбачевський, Драгоманов і т. и.) та (на жаль нам тепер!) в нему не було ніякоі українськоі етнографічної свідомости, ні знатя народнього житя. Се мусіло статись між инчим і через те, що українська шляхта ще за козацьких часів у XVII ст. почала складатись з елементів ріжнонаціональних: були в ній і Українці, і Поляки, Волохи, Татаре, Серби, навіть Греки і Жиди, а потім Москалі. Сей увесь ріжнорідний клас не міг моделюватись по приміру низчого соціального елементу українського і мусів, по силі річей у XVIII ст. змоделюватись по приміру панства російського. Для українізації його треба було більше часу й демократичних ідей.

Так сталось, що нові европейські ідеі демократизму і лібералізму, котрі згодом мусіли довести освічену громаду

українську й до національного автономізму, появились на Україні в перший раз не в українській одежі, не на українській мови, а на російській. Сталось се, мабуть, переважно через те, що европейство приходило на Україну через столиці, Петербург та Москву, та через всеросійську армію, котра, воюючи з Наполеоном, ходила по Европі (Ми в повищому огляді говорили тілько про прояви европейства у звязку з українськими історичними традіціями, пропускаючи всякі инші його прояви в російській громаді й літературі в часи Александра І. Дійсно в тому европействі лежить корінь всего поступового в усій Росії і почастно в Україні XIX ст.) Ті, хто сидів на Україні, або рідко з неї виходив, — як перші українські писателі XIX ст., ті могли більше задержати в себе українського етнографічного почутя, та за те менше могли всвоіти собі европейського лібералізму й демократизму. Так то й почався фатальний поділ між вільнодумним і просвітним европейством і українським етнографічним патріотизмом, поділ, котрий не скінчився й доси. Тілько ж без того европейства, котре нехай ішло, або й доси йде до нас на чужих мовах, — і український етнографічний патріотізм не міг би й не може набути ваги справді користного для народу нашого напрямку.

Коли сего не знають і не хотять знати такі націонали, як д. Вартовий, тим гірше для них. В усякому разі, коли вони не можуть собі точно виявити історію ліберальних і демократичних думок на Україні, то нічого їм і братись за розмову про сю справу. Виводити певні політичні чи соціальні думки з почутя національного, з душі етнографічної, значить чудним способом переміщувати круги ріжних річей. Політичні й соціальні думки суть послідком певної науки, то б то проби краєвої і інтернаціональної. — Вже старий теократичний лібералізм напр. виходив з проби народів азіацьких над монархією вояцькою, замість котрої деякі народи (як се звісно про Египтян, Фінікіян, Жидів) пробовали ввести в себе теократію, тай то про жидівський (біблійний) лібералізм дехто з нових критиків думає, що в йому видно слід і грецького впливу. У Греків республиканство було результатом проби монархії і тіранії своєї й азіацької. Наш ново-европейський лібералізм і демократізм є послідок проби нових і старих народів і політичної науки інтернаціональної. Політичні й соціальні теорії таких Локка, Монтескье, Руссо, К. Маркса также мало виходять з етнографічного національного почутя (душі), як і коемографія Коперніка або Ньютона, біологія Дарвіна і т. д. І в нас на Україні свідомий лібералізм і демократізм появились тоді, коли до нас дійшла европейська політична наука, в світлі

котроі ми стали розуміти й проби нашоі краєвоі національноі практики і історіі. Етнографічно-національне почуте (душа) спершу тут було ні при чому. Ми навмисне ставимо при слові національне і слово етнографічне, що б думка наша була ясніща, бо слово нація в европейській термінологіі иноді значить держава, а не раса і на світі часто проявляється автономізм політично-національний, осібний від етнографічно-національного. Так є патріотізм швайцарський, хоч раси швайцарськоі нема; голландський, хоч Голландці етнографічно суть часть дольних Німців; так нова Англія в Америці відпала від староі, хоч етнографічно вони однакові; так ірландські націоналісти говорять по англійському. І наш автор „Исторіи Русовъ“ був по своєму націоналіст політичний, а етнографічного націоналізму в него не було майже ні крихти.

Під кінець сего листу дозволю собі обернутись до наших ученых, а переважно до молодих. У нас тепер чимало появилось архівних дослідувачів, та на лихо праця їіх або безсістемна, або йде по протореній уже дорозі і звертається на дрібязки і через те часто власне не дає ніякоі дійсноі користи, по крайній мірі нічого нового. Тим часом в нашій історіі цілі основні точки, напр. історія інституцій і ідей зовсім не оброблена, майже не зачеплена. — Напр. ми вже мали пригоду в „Народі“ вказувати на те, що в нас нема ні одноі праці про козацькі й чорні ради, про зїізди нотаблів (свого роду сойми) XVII-XVIII ст., тоді як у Великорусів есть уже докладні роботі про „вѣча“, „земскіе соборы“, „коммиссіи для составленія уложеній“, до чого приклали руки й наші вчені, по крайній мірі Костомаров. Тепер ми мусимо обернутись до історіі літератури. Наші дослідачі в сій науці звертають увагу тілько на форму, а зовсім пропускають осередок, а надто ідеі, а вже зовсім не звертають уваги на твори Українців, писані польською мовою (як напр. в старі часи Шимоновіч, Оржеховский, Ш. Зіморовіч, автор Roxolanki і др.) або російською. Досить буде сказати, що в „Исторіи литературы рускоі“ д. Огновського нема й слова про „Исторію Русовъ“, без котроі абсолютно неможливий Шевченко. Тим часом, читаючи істориків літератури напр. російськоі, надибуєш Українців, як Капніст, Яценко(въ) — видавець ліберального „Духа Журналовъ“ в часи Александра I, реаліст Нарѣжный (не кажемо вже про Гоголя), як Гамалія, перші славісти і славянолюбці, починаючи з Каразина і т. д. Сі люде між инчими заносили певні ідеі і на Україну, — з другого боку і в їіх твори заходив український матеріял, а до того може й українські традіції,

українське житє давали йім і імпульс до певних ідей. Хто нам усе те докладно роскаже, коли не Українці? Тепер прочитаєш де що про таке найбільше в Пипіна...

II.

Що може дати сама етнографічно-національна свідомість і при яких умовах? „Шовінізм і галушковий націоналізм“ старих Українців перед Турками і Поляками. Йіх історичні рації. Нова постанова україно-турецькоі і україно-польськоі справи в новіщі часи.

Все, що може виходити в громадських справах з етнографічно-національного почутя — се змаганя до національноі незалежности. Та й то для того, що б воно стало будуючим фактором у народному житю, треба, що б і воно осложнилось свідомостю певних матеріальних і моральних інтересів. А без того напр. Українці в однім місці будуть сваритися з Татарами, в другім з Мадярами, в четвертім з Москалями і т. д., а все таки до думки про національну солідарність не дійдуть, як се по части ми бачимо і в історіі і навіть в сучасности нашого народу, в котрім свідомість національноі солідарности ще виробляється дуже важким процесом. (Замітимо, що тут иноді мають велику вагу такі речі, котрі на перший погляд не мають нічого спільного з національностю і навіть не виходять з власноі ініціативи певноі нації, як напр. залізні дороги, котрі тепер Росія і Австрія будують часто по раціям стратегічним, і котрі дають людям нашоі нації спосіб познакомитись проміж себе. А перед тим напр. Бантиш, автор „Истории Малороссии“ був не певний, чи справді в Угорщині живуть тіж самі „малороссіяне“; я знав купу досить освічених Полтавців, котрі дивувались, довідавшись, що на Волині живуть тіж самі люде, що й у Полтавщині; Стецкий, автор польських книг про Волинь, найсуріозно впевняв мою сестру, що волинський орнамент не може бути однаковим з Полтавським і т. д. і т. д. Тепер дороги з лівого берега на правий, а звідти через Галичину й Угорщину більше зробили, що б звести до купи Русинів-Українців, ніж книги).

Після сказаного вище нічого багаго говорити об тім, що навіть свідома національна незалежність, без певноі просвіти, не дасть ні лібералізму, ні демократіі. Так в XIX ст. рух в Египті й Судані дав Мегмеда Пашу і Махді, а італіянський Маццініі та Кавура.

Д. Вартовий підступив до таких річей, зачепивши другі хиби старших українських писателів XIX ст. хиби, котрі він зве „шовінізмом і галушковим патріотізмом“ і котрі звязувалися з хибою „сервілізму“ перед московськими царями. — тілько ж, звівши всю увагу на етнографічно-національне почуте (душу), він не міг пояснити й сих фактів. Справді, коли глянемо на старших українських писателів XIX ст. включно до Стороженка, то побачимо, що вони досить шовіністичні в відносинах до чужих народів, а надто до Турків, Татар і Поляків, і при тому славлять власне московський уряд за війну з сими народами, хваляться службою наших людей в війську російському проти сих, а далі й инших народів.

Придивившись до речі, знайдемо перш усего, що скрізь на світі власне історичний патріотізм і націоналізм означається шовінізмом, галушечним (чи, як кажуть Великоруси „квасним“) патріотізмом і т. д. і що ті хиби власне слабнуть у народів, коли патріотізм ставиться під контроль космополітізму. (І в Москалів самий вираз „квасний патріотізм“, появився після появу космополітичних „западническихъ“ думок у 30—40 рр. XIX. ст.) Так значить і тут зовсім не недостача націоналізму українського була причиною сих хиб, правдиво показаних д. Вартовим у старших українських писателів XIX ст. Скорше треба сказати, що сі хиби були ознакою власне початку українськоі національноі відомости, котра свідомість нігде не обійшлась без них.

Далі були історичні рації, чому український вояцький патріотізм зчепився і з російським царелюбством. Не заходячи дуже далеко, досить буде сказати, що від самого мітрополіта Іова Борецького вся українська інтелігенція, в тім числі й козацька кланялась „царям восточним“ яко своім заступникам. Мазепа остатніх часів, Орлик і Кость Гордієнко були виключними проявами, та й то не треба забувати, що навіть Гордієнка самі його товариші, запорозці-емігранти раз побили трохи не до смерти і хотіли віддати царському урядові. В XIX ст. друга еміграція запорожська, що осілась після 1775 р. на Дунаю, сама те ж добровільно звернулась у 1829 р. під царя Николая I. Значить, коли хто хоче оздобляти патріотізм непремінно історичними „святощами“, той мусить признати, що московський царізм є й українська історична святощ і що через те старі українські писателі, пишучи вірші на честь царізму, являлись зовсім історичними патріотами.

До того, дивлячись справді історичним способом на старовину, треба признати, що часто ті писателі і мали рацію для свого часу. Московське царство наробило нам

чимало лиха, бо се такий уряд, котрий наробив і робить лихо й своїм. Але ж хочби відповідно приказці, що „погана погода все ж ліпше, ніж коли б ніякої погоди не було“, — все таки те царство було певною організацією громадських сил, до котрої пристала й наша Україна і котра все ж таки виповняла ії наші національні завдачі, з того часу як історія склалась так, що ми самі собі не могли їйх виповнятн. (Звісно, бувають в історії і нещастя, а все таки богато правди в слівці, що всякий народ має той порядок, якого він заслугує).

Такими національними завдачами були між иншими: увільненє нашого краю від насильства татарсько-турецького і від підданства польського. Ніхто, як польська політика в XVI-XVII ст. попхнула увесь наш народ до царя восточного, тим паче, що союз з Татаро-Турками був для нас неможливий, бо Татари й Турки дивились на Україну, як і на Московщину, як на білу Африку, звідки вони мусіли діставати рабів, каторжників і яничар (се показано численними фактами в „Историческихъ Пѣсняхъ Малорусскаго Народа“ Антоновича і Драгоманова). Без північних берегів Чорного Моря Україна неможлива, як культурний край; ми мали ті береги в часи Угличів, Тіверців і Тмуторокаиської Русі; ми відбили впять частину йіх перед нападом Турків у XV ст. і мусіли так чи сяк узяти йіх потім. Не вдалось сего нам зробити під Польщею, з самим козацтвом, то мусіло се зробитись під московськими царями (Польща була власне державою Балтійського бассейну і через те байдужою до чорноморської справи, інтересної для подніпрянців. Московщина, як держава Балтійського й Каспійського бассейну, теж байдужа до тої справи, але Донщина притягала ії до Чорного Моря. Ось де фатальна причина, чому всеевропейська, а не спеціально українська завдача зруйновати Туреччину XV-XVI ст. виконана була в XVII-XIX ст. державою московською, а не польською...) Наш народ се нюхом чув. В кінці XVII ст. запорожці зовсім було налагодились бунтоватись проти Москви, — і мали на те рацію, — але як тілько Петро I почав воювати з Турцією, що б пробити „вікно в Европу“ на Азовськім та Чорнім морі, запорожці стали вірними його слугами: помогли здобути Азов і добивались Очакова. Петро повернув очі на Балтійське море й примусив Українців проливати кров свою там. Українцям се було за тяжко, і запорожці стали проти Петра і після Полтави опинились навіть в „протекції кримській“, але вся Україна почувала ненормальність такої протекції, і як тілько, після Петра, німецька партія в Петербурзі повернулась проти Туреччини — зараз запорожці-емігранти вернулись до Россії і щиро стали служити,

що б привернути до неї степи й береги чорноморські (В І. томі наших Політичних Пісень Українського народу XVIII-XIX ст. показані факти, як тодішня українська інтелігенція раділа з того повороту Українського Марса до Російської Беллони і осміювала Бунт, то б то Орлика, тим часом, як простий народ упять заспівав, як у часи Хмельницького й Дорошенка, пісню:

Зажурилась Україна, що нігде ся діти.
Витоптала орда кіньми маленькіі діти.
. . . . . .
Ой служив же я, служив пану Католику,
А тепер йому служити не стану до віку.
Ой служив я, служив пану Бусурману,
А тепер служити стану восточному Царю.

Ся завдача закінчилась аж при Катерині II, і треба ж признати, що не глядючи навіть на руїну Січі 1775 р. і на крепацтво 1783 р. (котре народ спершу не дуже запримітив, бо все вже для него виготовила старшина козацька), Катерина II. („великий світ — мати“) дуже була популярна серед нашого народу, як і інтелігенції. Навіть по части крепацтва треба сказати, що набуте до Росіі Буджацьких, Кримських та Кубанських степів було полекшінєм для крепаків з Гетьманщини й правобічної України, бо крепаки ті могли тікати хоч на панські „слободи“ в Новоросію, де зрештою й крепацтво було встановлено вже після Катерини і куди крепаки тікали зо старих наших країн до самого 1861 р.

Я колись знав одного, навіть ученого українолюбця, котрий любовався іділіею сусідства Татар з січовиками, не глядючи на бійки між „молодцями“ з обох боків. Для культурного історика ся ідеалізація — наївна романтика. Я кличу кого вгодно уявити собі культурну Україну з набігами Татар за „ясирем“, — котрі відбувались у Полтавщині ще в 1739 р. — з Турками в Азові, на Дніпровому й Дністровому Лимані, без Одесси й Таганрогу і т. и. (Те, що царський уряд не вмів упорядкувати Криму, котрий був у XVIII ст. багатший, ніж тепер, що він негуманно поступав там з Татарами — друге діло. Та чи ж розумніще й гуманніще поступа французький уряд у Альжирі, котрий в додаток не так потрібний для Франції, як Азов, Буджак та Крим для Росіі?) А коли так, то треба ж признати, що московське царство все таки виповнило елементарну географічно-національну завдачу України!

Ся завдача не кінчається на самому березі Чорного Моря між Дністром і Кубаню. Справи европейські з часів появу Турків у Европі так склались, що хто доторкається до Чорного Моря, той мусить брати на себе всю вагу турецькоі

справи. В XV ст. Володислав Польський і Литовський мусів ходити під Варну битися з Турками за Сербів, Волохів, Болгар та Греків. З XVIII ст. се мусіла робити Росія, між иичим не тілько через те, що з самого 1453 р. до того кликали і підтурецькі християне, папа, Венеція і самі Габсбурги, а й через те, що Украйіна не може бути забезпечена, поки в Константинополі не сяде дружня йій сила, поки звідти можуть приплинути кораблі й поруйнувати ії порти, поки українським кораблям не буде забезпечена вільна дорога через проливи в Середиземне море, а тепер і в Суецьку канаву. Ось де рація російсько-турецьких війн і в самому XIX ст. після того, як Росія набула для Украйінців Азов, Таганрог, Акерман, Очаків, Одессу (Кочубей) і Кубань. Війною 1877—78 рр. ся справа не скінчена. Скінчить ся вона тілько тоді, коли султан покине Константинополь, решта його держави в Европі буде поділена між Греками, Болгарами та Сербами і виробиться на місці Турції Балканська федерація. Ся справа не обійдеться без Росії, то б то значить і без украінської крови!

Тепер ми, бачучи дурости, котрі наробив російський уряд в Болгарії та Сербії, можемо думати, що ся справа не по силам бюрократичній Росії і що з нею справитись може тілько Росія конституційна. Так се нам вияснилось у світлі европейського лібералізму пробою остатніх років. А дідам, або навіть батькам нашим се не могло бути ясним. То ж і не ремствуймо, що Котляревські й Стороженки служили царям в турецьких походах без наших думок, що Гулаки писали вірші на глум над султаном, виписуючи епіграфи з апокріфічної грамоти запорожців до султана, дуже популярної серед Украінців, написане котроі ще недавно намалював у прекрасній картині найталантовитійший украінський маляр Репін. Се все було ділом для свого часу нормальним, власне національним!

Подібне треба сказати й про „шовінізм“ старших украінських писателів взглядом Польщі.

Після всего, що сталось між Польщею і Украіною в 1568—1654 рр. присяга Богдана Хмельницького Цареві Восточному була актом не тілько натуральним, але цілком національним, тим більше, що його попередила масова еміграція Украінців з під Польщі в Московські землі, де в короткий час виросла нова Украіна, Слобідська (з теперішнім центром Харьковом). Після того, не глядючи на розміри, в котрих, звісно, багато винен царський уряд, — Украінці все таки масою своєю оставались на боці царя Московського, а надто власне на правім боці Дніпра, де мали діло з Польщею. Палііівщина, бунти 1733 і 1768 рр. справлялись під прапором Московським дійсним чи фантастичним (Дивись

праці про Палія та Гайдамаччину дд. В. Антоновича і Я. Шульгина). Поділи Польщі в кінці XVIII ст. народ український приняв без усякого жалю за Польщею. Косцюшка він висміяв у своїй пісні. В 1830—31 рр. польські патріоти не вміли покористуватись тим недовольством народу українського своїм станом, котре викликала рекруччина і вбільшене крепацтва і котре вилилось у словах пісні:

Наступила чорна хмара.
Настала ще й синя:
Була Польща, була Польща.
Та й стала Росія.

Революційний сейм варшавський не згодився виголосити волю крепакам у Литві й Україні, тоді як прокламація московського генерала Остен-Сакена натякала на щось подібне. І дійсно уряд царський, хоч дуже повагом і не зручно, а став готовитись до скасування крепацтва. Народ став ждати того від царя і діждавшись 1861 р. „волі", став ждати „царського викупу" землі. Тут вибухло польське повстане.

Народ на правобічній Україні був поголовно проти того повстаня: навіть на лівім боці бували приміри, коли крестяне арештували управителів-Поляків. Інтелігенція українська в „Основі" (Костомаров, Куліш і др.) ще перед вибухом повстаня рішучо сказали, що не радять його. Те ж сказала і виділившаяся з Поляків купка „хлопоманів" (В. Антонович, Т. Рильський). Царський уряд пішов на аграрні реформи, котрих хотіли крестяне (обовязковий викуп землі з полегкостями для крестян) і в самій Конгресівці дав крестянам землю, побільшивши її конфіскатою земель манастирських. Інтелігенція українська стала й собі на боці уряду, що стало тим легче, що тоді було в ходу „народовство", думка „злитись з народом". На службу уряду, не тілько в Західних губернівх, а і в Конгресівці, пішли старші українолюбці, як Стороженко, котрого треба власне поставити в до-Шевченківську добу, а й середні (Білозерський, Куліш) і навіть молодші (Нечуй). Багато з молодіжі київської, українолюбці, трохи не сепаратисти, поступили в мирові посередники, котрі мають за себе оправдане в тому, що вбільшили крестянську землю в трьох правобічних губерніях майже на два міліони моргів. Рідко хто передвидів тоді, що виставлена урядом (в котрому тоді був щирий демократ Н. Мілютин і зовсім не обруситель) сістема побиваня польського клерікалізму й панства повернеться в чисто реакційне „обрусеніе", за котрим підніметься й панство.

Перед масою громади се почало вияснятись тілько з 1866 р. і цілком вияснилось тілько в остатні 10 років, коли настала отверта „дворянская эра". В 1863 р. навіть

заборона українських популярних книг вважалась самими українофілами за річ хвилеву, як казав би то міністр Валуєв самому Костомарову.

Аграрні реформи 1863—66 рр. власне закінчують період українськоі історіі, початий Б. Хмельницьким, і через те одчиняють новий період. Вони добили політичну силу панства польського на Украіні і через те поставили й справу українсько-московську так ясно, як доти вона не могла ставитись. Тепер тілько могла стати ясно справа й про те, як увільнитись Украіні і від московського чиновництва, як інтелігенціі украінській зорганізуватись вкупі з народом, підняти украінську національну культуру і т. д. Сістема обрусенія і урядова реакція з 1866 р. розбила всякі надіі на царський уряд, показала, що він далі може йти тілько назад, і навіть всі фатальні помилки польського й мадярського панства на Русі австрійській не зможуть підлити свіжого олію в лампу царського уряду на Украіні. Після аграрних реформ 1863—66, обрусеніе і реакція поставили на нормальний грунт і справу спільности інтересів украінських і польських, там, де вона може бути, то б то в справі політичноі волі і краєвоі автономіі в етнографічних, а не історичних границях, при чому солідарність може бути власне тілько між демократією обох народів.

Так се все вияснилось уже після 1863 р., а раніще не могло бути ясним для маси громади, а не тілько для виключно дальноглядних осіб. Звідси виходило й те, що д. Вартовий зве огульно сервілізмом і шовінізмом взглядно Польщі, хоч властиво сервілізму й шовінізму в скілько небудь освічених украінолюбців, а надто писателів, і тоді було не багато. (Максимович напр. при своєму монархізму, стояв власне і в своіх віршах 1863 р. (Цар дає народу волю, а Ляхи бунтують і т. д.) на програмі козаків Б. Хмельницкого: „маєте собі свою Польщу, а нам най наша Украіна зостанеться“. Здається в діяльности Стороженка було чимало несимпатичного, та ще се треба пояснити фактично; в усякім разі і Стороженко служив для аграрних інтересів крестян).

Так то виходить справа, коли на неі подивитись з реально-історичного погляду, а не абсолютного, та ще й з дуже поверховною тенденцією етнографічного патріотизму. Всякому часу — своя завдача! В свій час виповнили свою завдачу на Украіні і европейсько-російська культура в лиці Капніста, автора „Исторіи Русовъ“ і самого Москаля Рилєєва, і етнографічне украінство Котляревського, Гулака, Стороженка і т. и. навіть з йіх монархізмом і шовінізмом.

Погляньмо тепер на те, як поясняє нам д. Вартовий часи пізніщі в історіі украінського руху.

III.

Звідки почався лібералізм і демократізм Шевченка? Шевченко й справа відрубної літератури української. Погляди на сю літературу Костомарова. Фантазії д. Вартового просервілізм Костомарова й мій. Суд д. Вартового про д. Куліша. Справа спілки Українців з Поляками.

Нормальну українську національну свідомість і вкупі народолюбство д. Вартовий виводить тілько від Шевченка, котрого ставить навіть учителем більш від його образованих словянських братчиків (як Костомаров), а не учеником. Поясня сю чудненьку появу д. Вартовий тим, що Шевченко був „геній; — а геній завсіди йде своїм шляхом і розрубує плутанину“ і т. д.

Отже тепер уже нігде нема погляду на геніїв, як на істоти, котрі родяться чудесно і творять чудеса мечами, здобутими від Фей. Історія вияснила, що геніі завше родяться й творять на певному підготовленому грунті і в границях певних обставин. Шевченко теж не міг подати всего й самого себе; — як той штукар, про котрого говориться в одній комедії, що він мовляв „изъ кулака всей публикѣ букеты жертвовалъ“. На лихо, до нас майже зовсім не дійшло матеріалів для моральної біографії Шевченка. Але де що все таки ми маємо, а головне, маємо факти літературної історії України.

Думи і поеми Рилєєва. „Исторія Русовъ“. „Общество Соединенныхъ Славянъ“. „Полтава“ Пушкина — проявились перед Шевченком. Їїх Шевченко не міг не знати; а вплив „Исторіи Русовъ“ ясно видний на творах Шевченка. У Костомарова поліція знайшла печатний екземпляр „Сенатскихъ Вѣдомостей“, де був напечатаний досить повно процес т. зв. „декабристів“, між котрими судились і „соединенные Славяне“. Такі екземпляри могли бути і в других і діставатись Шевченкові ще в Петербурзі перед написанєм „Гайдамак“. До того Шевченко ще тоді був знакомий з полтавськими панами, досить освіченими, котрим присвячував свої твори. Ми знаємо, що серед тих панів виросла і „Исторія Русовъ“, котра досить була між ними розширена й ними занесена в Петербург, де нею зачитувався Пушкин, похваливший її досить сміливо в печаті, коли ще вона ходила в рукописях. Німець Kohl, проживший доволі в Диканьці, говорить в своїй дуже інтересній книзі „Reise in Kleinrussland“ про велику повагу, яку мають полтавські ліберальні пани до одної рукописної історії України, і говорить очевидно про „Історію Русовъ“.

Звичайно пани — знакомі й навіть приятелі Шевченка виставляються, як „мочеморди“, по образу Закревського, або каррікатурно, по образу П. Скоропадського (внук ліберала XVIII ст. і родич звісної потім Милорадовички, фундаторки Товариства ім. Шевченка), про котрого Шевченко писав: „у свиті ходить між панами, і пе горілку з мужиками, та вольнодумствує в шинку“. Але були між тими панами й ліпші, як напр. Де Бальмен, Капністи, Репніни й т. и. *). Я сам, у свій хлопячий вік, у 50-ті роки, надибавсь напр. на сліди впливу Капністів, — лібералів і аболіціоністів, — із кружка котрих в перший раз здобув і „Сон“ і „Кавказ“ Шевченка. Ті Капністи, як і другі подібні їм пани лівобережні були старші й освіченіші, ніж Шеченко. Та й між „мочемордами“ були люде, котрі їздили за границю, читали европейські ліберальні книги й газети і навіть сам П. Скоропадський, щоб „вольнодумствовати в шинку“, мусів же щось знати, або хоч чути вільнодумного (Шевченко ставить йому головно в вину те, що він „перебира дівчаток“. Пригадаймо, що й пани й прелати часів Renaissance і в XVIII ст. те ж були „ласі до солодкого“, як каже Запорожець цариці в Гоголя, а все

*) Про Н. Репніна час би вже було публіковати більше звісток, котрі між иичим пояснили б, через що сей важний генерал, за Александра I. віцекороль Саксонії в 1814—15 рр., а потім Малоросійський Генерал-Губернатор, став немилим Николаю I і мусів сидіти на селі, в Яготині, полтавської губернії, де приймав і Шевченка. Між иичим Репніна очевидно винуваченo і в украіно козакофільстві, бо він радив задержати кадри „малороссійскихъ козаковъ“, котрих набрано в часи турецької війни 1828—29 рр. і котрих Николай I звелів, чогось перелякавшись, поселити на Кавказській лінії. Поки що нагадаємо, що Н. Г. Репнін сказав знамениту для свого часу народолюбну промову, офіціально відкриваючи в 1818 р. дворянські збори в Полтаві і Чернигові. Ось витяг з сеї промови: „вы не будете взыскивать все, что можетъ дать вашъ крестьянинъ доходу, а то, что можете отъ него требовать, не уменьшая его благосостоянія; напротивъ вы изыщете способы увеличить оное; вы пожертвуете для сего изъ доходовъ вашихъ, вы устроите училища для малолѣтнихъ, больницы для недугующихъ; вы улучшите хижины крестьянъ вашихъ; вы снабдите неимущихъ скотомъ и плугами для воздѣлыванія земли; вы займетесь нравственностью подвластныхъ вамъ и отвлечете ихъ отъ порока (пьянства) столь межъ простолюдинами здѣсь обыкновеннаго, и не будете на немъ основывать дохода своего. Но сіи попеченія ваши да не будуть подвержены кратковременности жизни человѣческой.. Изыщите способы, коими, не нарушая спасительной связи между вами и крестьянами вашими, можно бы обезпечить ихъ благосостояніе и на грядущія времена, опредѣливъ обязанности ихъ“ (А. Галаховъ — Исторія русской словесности, 2 изд. т. II, 155).

Ся промова була надрукована брошурою, а потім перепечатана в „Духѣ Журналовъ“ Яценкова) (1818, пр. 20).

Інтересно було б знати, за що був висланий на Кавказ і Де Бальмен, котрого памяти Шевченко посвятив свій „Кавказ“, і т. д. і т. д.

таки, „аристократическими ручками выкормили львенка революціи“, як каже Герцен). *)

Геній Шевченка мав дечому навчитись і від таких панів, котрі бачили світа й знали більше, ніж він. Від себе особисто Шевченко привносив своє мужицтво, свої спомини, хоч се був дуже ховзький елемент, бо скілько мужиків, пройшовши в пани, забували своє мужицтво (На сором природи людської, до самих остатніх часів свідомих демократів було більше з панів, ніж з мужиків). **) Нарешті Шевченко прибавляв і свою геніальність, і вже з сумми всіх сих елементів, а не з одної геніальности, вийшла національна свідомість і народолюбство Шевченка, котрі справедливо хвалить д. Вартовий, і котрі дійсно ставлять Шевченка, як епохальну прояву в історії громадської думки на Україні.

Тілько ж даремне д. Вартовий підклада Шевченку усі свої думки, котрі появились в україполюбців уже після Шевченка. Шевченко напр. ще не мав думки непремінно виробляти окрему літературу українську, бо він писав свої повісти по московському, також писав навіть свій „Дневникъ“, сценерій до „Стодолі“ і т. и. Видимо, Шевченко вибірав собі мову, в кождому раві для него лекшу і відповіднішу, а не думав непремінно виробляти осібну, самостоячу, літературу й мову, як деякі пізніші україполюбці. Упять історику треба розличати часи!

Вже зо сказаного зараз виходить, що між Шевченком, з одного боку, й Костомаровим і Кулішем з другого, не така велика ріжниця, як виставля д. Вартовий, у котрого виходить, що мов би то Костомаров і Куліш понизили національну самосвідомість українську, підняту так високо Шевченком. Д. Вартовий має на оці, що Костомаров налягав на те, щоб українські писателі писали більше про про-

*) Звісно, що Шевченка привіз у перше до кн. Репніна Олексей Вас. Капніст, син автора „Оды на рабство“. Той Капніст, вкупі з родичем своїм, Ил. Петр. Капністом, звісні були серед полтавських панів своєю освітою і „англоманією“ і записками про еманціпацію крестян. Я сам, у хлопячі часи свої, перед еманціпацією (1856—1857) мав пригоду замічати вплив їх обох на краєвих панів і ріжночинців (попів, лікарів і т. и.). В обох Капністів були добрі бібліотеки, а ще більша в Репніна, де були збори найліпших писателів европейських XVIII—XIX ст. В селі одного з Капністів був навіть піп, котрий виговорював у французькій книзі всі букви, але прекрасно знав ліберальну літературу французьку XVIII ст. Син його одзначався лібералізмом серед харківських студентів 1857—1859 рр.

**) Виступи проти крепацтва не були в часи Шевченка новиною і в російській поезії. Так Пушкин ще в 1819 р. написав свою прекрасну поезію „Деревня“. Власне коло 1840 р., коли виступив Шевченко, в Росії і серед освіченого панства і навіть в урядових кругах знов піднялись розмови про волю крепаків, затихші було після 1825 р. = Див. книгу В. Семевского.

стий народ і для него, згоджуючись навіть на літературу „для домашняго обихода“. Він навіть, видимо, ставить у вину Костомарову те, що він писав томи на московській мові, а мало писав на українській. В тих поглядах, які викладав Костомаров на українську літературу в книзі Геббеля „Поэзія Славянъ“ і в „Вѣстникѣ Европы“, звісно, є певна доля оппортунізму („Москаля одурити!“), але в його бажаню, щоб українські писателі звернули свою головну увагу на „простий народ“, писали про него і для него — багато щирости й багато вірного. Костомаров писав таке ще в „Основі“, закликаючи земляків до писаня і виданя популярних книг. Д. Вартовий даремне так легковажить сю річ, кажучи, що вона не може збудити ентузіазму, так як ціль витворити цілком самостоячу літературу.

Дійсний ход річей показав, що наша громада не проявила ентузіазму ні в напрямку Костомарова, ні в напрямку д. Вартового. і винна тут зовсім не теорія української літератури „для домашнього обиходу“, а „всероссейская вялость“. Тілько ж думка витворити літературу для простого народу і про него, котра б змалювала нам всі боки житя міліонів і давала б тим міліонам всесвітню поступову просвіту (не 20 книжок, як каже згорда д. Вартовий!) може збудити ентузіазм у народолюбців, не так млявих, як наші земляки. До того ж така література зробила б величезний грунт і для широкої національно-самостоячої літератури і дала б їй живість, вберегла б її від схоластики, котрою часто хибує новіша, як иноді кажуть і в українських кружках, „україноФільська, а не українська література.“

Що до того, що Костомаров списав томи по московському, то як його за те покарати Українцеві, коли все таки Костомаров писав переважно про Україну, а до того, виходячи з українства, перевернув зовсім історію і Північної Русі, Московщини, і виробив в усій Росії наукову підставу для думок федеральних. (Далі ми побачимо, що сам д. Вартовий, бажаючи провести свою програму в діло, показується не так то байдужим до „російської інтелігенції“). Очевидно, Костомарову було важче писати наукові праці по українському, важче було знайти для них видавців і публіку, коли б він писав їх по українському. Се фатальні обставини, і не знаємо, хто б що виграв з того, як би 15—20 томів праць Костомарова зостались „мишам на сніданє“, або не були написані. Адже ж все рівно ніхто другий, ні з таких патріотів, як д. Вартовий, не написав і не напечатав нічого й здалека подібного науковим творам Костомарова, і все, що появила українська історіографія розумного на українській мові в остатні часи, були переклади частини

творів Костомарова ж. иноді не дуже зручні і котрі в додаток не дуже то росходяться і без припадкових меценатів не могли б печататись. (В Галичині ті переклади росходяться мало. в Росії вони заборонені, та все одно там, де знають оригінали. не стануть читати перекладів. Видавець, д. Ол. Барвінський мусів прохати підмоги в сойму і слухати нотацій польських істричних патріотів з поводу праць Костомарова). Нічого ж нам ганьбити Костомарова, навіть коли б ми пішли далі його в наших національних думках.

Замітки д. Вартового про Костомарова мають один спеціальний інтерес для австрійських Русинів. Д. Вартовий виявля, що Костомаров був не такий то вже відрубник українськоі національности. як напр. галицькі народовці, а в добрій мірі „общеросс“, як говорять в Галичині. Коли я говорив подібне, то „Правда“ завдавала мені злостну брехню, бо йій непремінно ходілось виставити „батька Костомарова“ в усім солідарним з нею. Тепер д. Вартовий, видимо, хоче зняти з Костомарова навіть тітло „батька“, і д. Вартовому, певно, ні один галицький народовець уже не посміє завдати брехні, як мені бідному.

Я не стану ні боронити думок Костомарова, ні спиритися з ними. Для мене досить того, що б у Австрійській Русі точно йіх знали, і се може вменшити там дуже великий запал партійности. Ні один сурьозний націоналіст український не може відректи Костомарову заслуг до українства. Нехай же „народовці“ не так то поспішаються з анахтемами на тих, хто подібно Костомарову, не ідуть до йіх думок про відносини України до Московщини, а з другого боку нехай же й австрійські „общеруси“ зроблять хоч 1/10 долю для українства того, що робив Костомаров. На перший раз буде досить і таких результатів знакомства австрійських Русинів з Костомаровим.

Мені тепер треба сказати ще про спеціальну точку, про те, що говорить д. Вартовий з поводу деяких моіх заміток про Костомарова. Д. Вартовий каже, буцім то я закидав Костомарову сервілізм. А в мене й думки такоі не було! Я тілько вказував на незовсім достойний, а до того і незручний оппортунізм Костомарова („примирить съ нами правительство“, як писав мені Костомаров у 1878 р.) і на його відсталість в соціальних і релігійних справах, котра між инчим довела його до того, що він писав про те, як можна українським евангелієм та проповідю „викорінити штунду“ і т. п.

Д. Вартовий навіть і не попробував показати, в чім я тут помилився, а вдарив на мене зовсім з иншого боку. Я, видимо, маю недолю чимсь особисто не подобатись д. Вартовому. Може, ніс мій йому не подобався, або може

яка небудь „дама, пріятная во всѣхъ отношеніяхъ“ донесла йому, що я вбачаю „несовершенства“ в його прекрасних очах. Я мушу довести до відомости д. Вартового, що я його очей ніколи не бачив і готовий вірити в їйх „совершенства“, аби тілько вспокоіти його й примусити говорити про ріжні спорні між нами громадські й літературні справи, як слід поважним людім, а не як Гоголівські герої.

Я вже в „Буковині“ сказав дещо про те, як вільно препарував мої літературні думки д. Вартовий, котрий дійшов до того, що приписав мені поклони російським сільським жандармам. „урядникамъ“, в чому я ще менше винен, ніж Чичиков в заміру украсти губернаторську дочку. Тепер вкажу на такі фрази, як напр. „Шевченко був народолюбець більше, ніж десять Драгоманових“. Що се за коефіціент? Громадські справи не алгебра. Д. Вартовий може бути сам в 10 раз більший народолюбець, ніж Шевченко, в 1000 раз більший, ніж який Перерепенко (внук Гоголевого), а в иншому ділі Перерепенко може мати більше раціі, ніж Шевченко й сам д. Вартовий.

Говоримо про такі способи полеміки д. Вартового, як про ознаку тої літературної невоспитанности й сектярської завзятости, котра в остатні роки досить себе проявля в певних українських кружках і котроі треба позбутись, инакше адепти ії будуть бити сами себе по лобам своіми полемічними канчуками.

Ми мусимо спинитись над тим, що говорить про нас д. Вартовий з поводу приписаного нам закиду Костомарову в сервілізмі, не через те, що б для нас було інтересно поправляти полемічні фантазіі автора, а через те, що се нам дасть пригоду ще раз звернути увагу на політичні підстави для українськоі національної справи в Росіі, без котрих вона там ніколи не вийде за границі літературного діллетантства.

Д. Вартовий, відповідаючи на ним самим видуманий за нас закид Костомарову в сервілізмі, каже, що „даремно Драгоманов нападав на сервілізм у Костомарова“, бо погляди Драгоманова однакові з Костомарівськими, що обоє ми думаємо „обмоскалити“ наш народ, тілько я ще радикальніщий у тому, то б то вихожу ще більшим сервілістом.

Нехай ми й справді думаємо тілько „обмоскалити“ Українців, але при чому тут сервілізм?? Але ж се термін з кругу політичного, то б то „зовсім з другоі опери!“ Ми напр. показали в „Чудацьких Думках“, як французький Конвент хотів пофранцузити всіх провінціалів Франціі, але ж доси люде бачили в членів Конвента всякі гріхи, окрім сервілізму. Ми ж сорок раз заявляли нашу незгоду з Кон-

вентом у тому, що ми вважаємо за безпремінну умову політичної волі автономію громад, повітів і країн. Се мусіли ж сказати д. Вартовому і Гоголівські дами, коли він сам не бачив нічого писаного нами. Отже допустімо, що хоч половина з нашого політичного ідеалу виповниться в Росії, то тоді смерть нашому „обрусительству", хоч би воно було ще більше, ніж видає д. Вартовий. Бо тоді шановний противник наш не тілько матиме право печатати свої думки над Дніпром, а не в Чернівцях, а може намовити земство Миргородське заложити в себе український університет (есть же в Швейцарії кантональні університети!) і викладати там своєю прекрасною мовою хоч історію, аби хто хотів його слухати. Якого ж ще більшого лібералізму хочеться від нас д. Вартовому?

Д. Вартовий милостивіщий до д. Куліша, ніж до Костомарова. Хоч він і недовольний москвофільством „Исторіи Возсоединенія Руси", проща ії ради того, що д. Куліш написав у „Крашанці Русинам та Полякам" про потребу згоди між обома народами, — по думці д. Вартового, проти спільного ворога, Москаля, та за те, що д. Куліш переклав на українську мову „Новий Завіт", Шекспіра і т. и. Ми не будемо говорити багато про д. Куліша, по части через те, що сами де в чому згоджуємось з замітками д. Вартового про „Исторію Возсоединенія Руси", по части через те, що докладна розмова про погляди д. Куліша завела б нас далеко, а суть наших думок про се ми сказали в „Чудацьких Думках". Ми вкажемо тілько, що д. Куліш, як видно з недавнього його листу до редакції „Народа", не такий то вже український „відрубник", як показується д. Вартовому, бо він не тілько багато писав і пише по московському (так пише він усі свої наукові праці, також само, як і Костомаров) а ще вважа і Москалів за „Русів" — за „Новорусів", вважаючи Українців „Старорусами". А про спілку Українців з Поляками д. Вартовий не каже виразно, з якими Поляками? — а в тім то й уся сила

Коли з польськими панами, або в загалі з патріотами історичної Польщі, то д. Куліш вже сам спробував сю спілку, як про те він же росказав у листі до редакції „Народа", і з тої проби виявилось, що ся спілка неможлива. Те ж саме виявилось і перед галицькими народовцями в недавню нову еру. Коли ж Українці мусять увійти в спілку з польським народом, що живе в Польщі етнографічній, то се друге діло, — та й тоді треба б точніше виявити, чи навіть з національного боку Польща має одного тілько ворога, на Сході, чи ще й другого, на Заході. Далі хто власне ворог Полякам на Сході, чи уряд москов-

ський, чи й увесь народ, а також, чи можуть Поляки й Українці побороти уряд московський без помочі самого народу московського? Тілько ясні відповіді на сі питаня дають плоть і кров справі про спільність Українців з Поляками, а без того вся розмова про неї буде пустою балаканиною, або навіть взаємною містіфікацією.

Д. Вартовий навіть не ставить сих питань, а через те й нам нема рації говорити тут про них, тим паче, що ми не раз говорили об тім де инде.

IV.

„Спантеличене“ української громади, по д. Вартовому, через погляди Костомарова, Куліша й мої. Дійсний стан української науки і літератури в 70-ті роки, під напрямком реально-соціальним, і в 80-ті, під напрямком формально-націоналістичним.

По словам д. Вартового, погляди Костомарова, Куліша й мої „спантеличили“ земляків, затемнили національну свідомість Українців і здержали зріст українства, між инчим і літератури. Чудна се скарга! Скрізь на світі дискусія живить думку людську, а в нас вона затемнює! Такі скарги тілько показують нетерпимість і значить необразованість певних наших патріотичних кругів. Вони нагадують мені одного беллетриста нашого, котрий, прочитавши досить умірковану критику на свої твори, писав, що після таких критик ніхто не схоче писати! На заклик до чесної дискусії справи, ми вміємо тілько мовчати, або кричати: зрада!

Нарешті еретичі погляди Костомарова і т. и. зовсім не спинили нікогісінько а нікогісінько. По моїм поглядам, виложеним в статях „Література російська, велико-руська українська й галицька“, українським писателям радилась певна сістема праці: „знизу в гору“ (від літератури простої до високої), але зразу же відводилось досить широке поле навіть для просто-народньої літератури. І я можу сказати, що дехто й почав працювати, по моїм планам: напр. Старицький почав перекладати Сербські пісні, Гамлета *). Я сам передав у Галичину переклади Руданського, радив перекласти всего Гомера, Антігону Софокла, твори

*) Я думав і думаю, що, з маленькою зміною фраз, великі психольогічні драми Шекспіра, як Гамлет, Макбет, Лір, Отелло — можна і слід давати нашим мужикам читати і грати перед ними, і завше плачу, чому Кропивницький і Заньковецька не попробували грати напр Гамлета в перекладі Старицького.

Данта, Вільгельма Теля й Орлеанську Дівчину Шіллера і т. д. По части се й сповнилось. Проб зовсім не спиняли (я й не думав про яку регламентацію) і навіть Костомаровських рад ніхто не слухавсь: Ол. Пчілка перекладала високі твори, писала романи з життя вищих класів, котрі в Росії не говорять по українському; те ж робили Конїський, Нечуй, Чайченко і т. и. Сам Куліш переклав Дон-Жуана Байрона, звісно, більш далекого від нашого простого народу, ніж Гамлет, Отелло і др. подібні твори Шекспіра... Словом, хто хотів працювати чи з низу в гору чи з гори в низ, той працював. Коли вийшла яка задержка в праці українолюбців і певна темнота думок (зрештою не так національних, а політичних, соціальних і культурних) і далі упадок української літератури, в 80-ті роки, то зовсім не від тих думок, котрі між инчим викладав і я, а від чогось инчого: від необразованости, а далі реакційности, котра прикривалась націоналізмом, на манір галицьких народовців і по части під їх впливом.

В 70-ті роки, коли в Росії серед українських кружків вменшилась національна виключність, коли почали висуватись на перший план інтереси обєктівної науки, а в беллетристиці цілі соціально-псіхологічного аналізу, а не формально-націоналістичні, — українська наука і література стояла зовсім не низько. Я мушу нагадати д. Вартовому елементарні речі, котрі чудно забувати.

В 70-ті роки українська етнографія видала величезну збірку Матеріалів Чубінського (при котрих, замічу, сам Чубінський з Михальчуком виголошували до того вже „москвофільські“ думки, що я сам мусів полемізувати з ними в „Вѣстникѣ Европы“), Чумацькі пісні Рудченка, Історичні пісні укр. народу Антоновича й мої, мій звод українських казок і легенд, Думи Вересая, Буковинсько-руські пісні (здобуті мною й упорядковані по плану, виробленому Антоновичем і мною), праці Київського географічного товариства і т. и. Сміло скажу, що в 80-ті роки етнографія українська пішла назад, а не в перед, після тих усіх видань, навіть матеріально, а всякий розсудний чоловік легко може побачити, чи ті виданя 70-тих років могли служити для української самосвідомости й знатя мови народньої, без котрого не можлива жива національна література.

По части поезії 70-ті роки дали повне виданє Шевченка. Про праці перекладу европейських поетів я вже сказав.

По части беллетристики в 70-ті роки явився роман Білика й Мирного „Хіба ревуть воли“, котрий „азъ худый“ видав у Женеві. Се безспорно найліпше з того, що

появила українська беллетристика. Роман узятий з життя простонароднього, — в нему нема ні одної націоналістичної фрази, але увесь він, своїм соціально-псіхологічним матеріалом національний і навіть автономічний. Роман той мало розширився через те, що глупі викрики галицьких народовців проти всего „женевського“ довели до того, що він заборонений в Австрії, хоч там нема й слова нецензурного і хоч він був навіть пропущений цензурою російською перед законом Юзефовичівським. Відповідно соціальному напрямку українства під конець 70-тих років, і Нечуй після своєї проби написати „високий“ роман український („Хмари“), проби невдачної і з літературного, і з ідейного боку (Радюк просто смішний дурень!) написав соціальні романи з життя народного: „Кайдашева сімя“, „Бурлачка“, „Микола Джеря“, — безспорно, в купі з „Двома Московками“, найліпші його твори („Микола Джеря“ напечатаний в 1883 р., але цифр наших 70-ті і 80-ті роки нічого брати буквально, а приблизно).

Додати треба, що параллельно робляться проби внести в популярну літературу европейські поступові ідеї — збудити в народі розуміне політичних і соціальних справ, біжучої політики, котра доторка й народ (брошури „Про козаків, татар та турків“, „Запорожці“, віденські й женевські соціалістичні брошури). Робляться також проби видавати утілітарні популярні брошури, на скілько пуска їх російська цензура.

В ті ж часи, переважно заходами явних соціалістів українських, Українці російські вступають у тісніщі звязки з австрійськими, проходять в Буковину й Угорську Русь, де раніще не було ноги українолюбця, закладаються українські бібліотеки в Відні (при „Січі“), в Чернівцях (при „Союзі“), заносяться численні книги українські в Угорську Русь, де їх доти ніхто не бачив. (В своїх „Австро-руських Споминах“ я росказав і такий кумедний факт, що я був перший, котрий привів в Угорську Русь навіть видання галицькоі „Просвіти!“ Потім ще кілько моіх молодих приятелів перевезли туди кілька з тих видань!)

Поряд з тим розмова про українську справу виноситься перед европейську публіку, де справа та ставиться в звязку з великими всесвітніми справами політичними, соціальними й культурними. Появляються статі про Україну в журналах італіанських, французських, англійських, іспанських, — переклади на сербське, польське, — статі Українців (Драгоманова, Подолінського, Павлика), далі чужинців, по матеріалам, даним Українцями (Рамбо, Рольстона, Морфілля, Ан. Леруа Больё і др.), при чому сі вчені чу-

жинці замітили напр. і те, як у київських виданях збираються до купи „disiecta membra“ українськоі національности (Вираз Рамбо).

А націонал, д. Вартовий сего всего не замітив! Він побачив тілько „спантеличене“ в усій досить складній і сістематичній роботі!

Хай вибачать нам, що нам прийшлось згадувати й свою працю. Зроблено се навіть не pro domo sua, хоч д. Вартовий і дає до того привід своіми нападами, а просто через те, що з бібліографії імен не викидають.

В 80-ті роки формальний націоналізм запанував в українських кружках над космополітичним науково-соціальним напрямком. Сталось се зовсім паралельно зросту московського „самобытничества“, а на решті й Петербургського Побѣдоносництва і по части під йіх косим упливом. Почалось з того, що видумано було безполітичне „культурництво“, подібне до Юзовського антілібералього „народничества“, а далі політика, вигнана в двері, таки влізла в вікно в формі похвал галицьким народовцям і самому еп. Пелешу навіть у корреспонденціях у російські ліберальні журнали, а на решті завершилось усе поновленою „Правдою“ (з поновленою Духинщиною) і „новою ерою“ в загалі.

Погляньмо, як сі нові вітри вплинули на літературу й науку нашу.

Дійшло діло до такоі чудасіі, що мені з України писано, що б не видавати навіть матеріалів народніх у „Політичних піснях укр. народу XVIII—XIX ст.“ ні поезій Шевченка, заборонених у Росіі, бо все політичне тепер шкодливе для України (Звісно, я не послухав такоі мудроі ради і тілько через те вийшло, що моі виданя були єдиними збірками етнографічного українського матеріалу в 80-ті рр. а також і те, що женевське виданє Шевченка примусило і львівських народовців видати нарешті повного Кобзаря, хоч по страшенно дорогій ціні, не доступній для маси). Поглянувши ж на те, що печаталось на Україні по части етнографіі, всякий скаже, що та наукова праця пішла в 80-ті роки там назад проти 70-х років. Ледви в останні часи, переважно під упливом европейського порівнявчого методу у фольклорі, — проти котрого українські самобутники, навіть учені, спершу виступали, — почала наша етнографія набиратись свіжого наукового духу в працях харьківськоі школи (Потебня, — котрий зрештою вів з тиха стару лінію німецько-російськоі науки 60-х років, — Сумцов та збирачі Манджура, котрий почав працювати в 70-ті роки, Іванов і др.) та заграничної (Волков, В. Охримович і др.) Треба ще спомянути з подякою д. Янчука,

котрий власне належить до кружка учених у Москві, при чому дає притулок новіщим українським етнографічним працям у московському „Этнографическомъ Обозрѣніи“.

Ми скажемо дальше про заслуги для науки про Україну „Кіевской Старины“, але ся заслуга стоїть переважно в зборах і зводах матеріалів, а не в критиці й провідних ідеях, котрі в київському виданю найріжнобарвні. До того в „Кіевской Старинѣ“ працюють не самі Українці, а тим паче не самі українофіли.

В літературі на українській мові в 80-ті роки видно явний упадок ідейний і навіть чисто літературний. Поезія майже не обновляєть ся новими мотівами, а переспівує Шевченка, тай то переважно його козакофільство й формальний націоналізм. В беллетристиці „простий народ“ відходить на задній план, писателі беруться за романи з „вищого“ житя, при чому сам Мирний пада до „Перемудрив“, а Нечуй до „Опеньків“, написавши окрім того темноту „Над Чорним Морем“ і водевільну нісенітницю в „Навіженій“. Про незручний само-донос „Горовенка“, з дивним переплутанєм дзвонів з усяких церков, котрі чув автор, та не розібрав, з відки вони, та про Незлобинські проби „патріотичної беллетристики“ (читай: особистих пасквілів!) у „Правді“ нічого й говорити. Один Чайченко уже в 90-ті роки, коли напрямкові 80-х років уже почала зростати оппозіція, почав ратувати славу української літератури, тай то своїми повістями з простонароднього житя, а не своїми „високими“ романами, а ще менше своїми популярними брошурами ad usum Delphinorum зо львівських народовців.

По части перекладів творів европейських поетів, в 80-ті роки покладено було чимало праці, та ми вже в „Буковині“ старались показати, що з тої праці варті тілько переклади Куліша, а потім Одіссеї, решта-ж майже даремна затрата сил через незручність та літературну необразованість перекладчиків.

Єдиним значним здобутком для українства в 80-ті роки був театр, котрого зріст треба признати досить незалежним від звичайних тенденцій українських кружків.

По своєму матеріалу нова драматична література українська майже виключно „простонародна“. По своєму напрямку вона далеко ближча до соціальних тенденцій 70-тих років, ніж до націоналістичних 80-х років. По літературній манєрі вона дуже не рівна й анахроністична: єсть там і сентіментальність і жарт Котляревського й Квітки, єсть трохи псевдокласична „високопарність“ трагедій Костомарова, єсть і реалізм 70-х років. Видно, що тут не пройшла критика й не вирівняла літературної ма-

нери до сучасної европейської. Та і в загалі з чисто літературного боку наша нова драматургія не дуже то сильна; вона бере більше виконанєм на сцені пильними й талантовими акторами, для котрих дає все таки ефектні рямки. Спасибі й за се!

Так то виявлюється стан нашої науки й беллетристики в 1870-ті й 1880-ті роки, коли поглянути на них обєктивно, а не пролетіти над ними „съ ловкостію почти военнаго человѣка“, як д. Вартовий, роздаючи удари на право й поклони на ліво, по субєктивним фантазіям.

Читаючи плачі наших націоналістів на публіку, котра не має стілько патріотизму, щоб знаходити смаку в „своій мудрости“, котра виливається в творах наших писателів 80-х ноків, я пригадую собі Пушкина. О, скілько здорового нюху було в сего дійсного основателя національної російської літератури, коли він боронив від сучасних йому патріотів ту російську публіку, котра воліла читати журнали французькі, ніж якого небудь „Благонамѣреннаго“! Скілько справжнього патріотизму видно напр. в отсих на вид галлофільських словах „Альбома Онѣгина“:

Сокровища родного слова, —
Замѣтятъ важные умы, —
Для лепетанія чужого
Пренебрегли безумно мы.
Мы любимъ музъ чужихъ игрушки,
Чужихъ нарѣчій погремушки,
А не читаемъ книгъ своихъ.
Да гдѣ жъ онѣ? давайте ихъ!
Конечно, сѣверные звуки
Ласкаютъ мой привычный слухъ;
Ихъ любитъ мой славянскій духъ;
Ихъ музыкой сердечны муки
Усыплены; но дорожитъ
Одними ль звуками піитъ?
И гдѣ жъ мы первыя познанья
И мысли первыя нашли,
Гдѣ повѣряемъ испытанья,
Гдѣ узнаемъ судьбы земли?
Не въ переводахъ одичалыхъ,
Не въ сочиненьяхъ запоздалыхъ.
Гдѣ русскій умъ и русскій духъ
Зады твердитъ и лжетъ за двухъ.
. . . . . .
Поеты наши переводятъ
Или молчатъ; *) одинъ журналъ

*) На лихо, про $^{9}/_{10}$ наших поетів тенер можна сказати, що вони „переводять“ незручно, або що вони, на горе наше, не мовчать!

Исполненъ приторныхъ похвалъ,
Тотъ — брани плоской; всѣ наводятъ
Зѣвоту скуки, чуть не сонъ:
Хорошъ россійскій Геликонъ!

Думаю, що по крайній мірі молоді Галичане не пожалкують на мене за сю довгеньку виписку, бо вона як раз підходить і до львівського Гелікону!

V.

Три сегочасні групи українські по д. Вартовому: україноφіли, радикали й націонали-народовці. Де четверта: „новоерці-угодовці“? Програма д. Вартового. Наші виводи.

З такою ж безцеремонною субєктивностю д. Вартовий виставля й теперішній стан і працю ріжних українських кружків. Він поділив їіх на три групи: 1) україноφіли. 2) радикали і 3) правдиві націонали й правдиві народовці.

Першими й другими д. Вартовий дуже недовольний. Обом гуртам він закида боязкість, — гріх, котрий перш усего залежить від певного настрою індівідуально-псіхологічного, а не від напрямку теоретичного, і окрім того досить розширений в Росії серед усіх громадських елементів, окрім т. зв. нігілістів. В усякім разі ні нам, котрий живе за границею, ні д. Вартовому, котрий пише під псевдонімом, говорити про той гріх не личить.

Чим властиве не довольний д. Вартовий в основах напрямку україноφілів — не дуже ясно. Він закида їім формальний націоналізм без народолюбства, каже навіть, буцім то вони не признають української літератури для народу, а признають її тілько для самоії інтелігенції; каже далі, що вони працюють мало, тай то не на вкраінській мові, що вони задержують деякі праці. В сих закидах єсть кілько правди, та тілько що б добре осудити „україноφілів“ д. Вартового, треба б ясніійше означити, про кого власне він говорить. По деяким ознакам можна думати, що „україноφілами“ зве д. Вартовий ученіщих Українців, котрі сидять на професорських та учительских місцях та літераторів. Звісно, захвалювати ми їіх не станемо, та тілько й згодитись з д. Вартовим, що вони безплодні, або навіть шкодливі для українства, ніяк не можемо. Такий Антонович, Житецький, Лазаревеський (вибираемо імена сотрудників „Основи“, то б то людей, котрі самі себе заявили україноφілами) не пишуть нічого по українському, а все по московському, але ж усе таки наукові праці їіх по-

ясняють і українську мову, українську історію, народне житє, і всякий Українець мусить бути їім вдячний, як і тим Українцям з роду, хоч не україноФілам, як дд. Сумцов, Дашкевич, Лучицький, або Білорусам, як Н. Петров і Мелишевский, Велокорусам, як д. Буданов, Вікторов і др., котрі працюють над українськими сюжетами, і редакціям „Кіевской Старины", „Этнографическаго Обозрѣнія" і т. п. котрі дають місце таким працям. Нехай се все „общеруси", по галицько-народовецькій мірці, але все таки найзавзятший український автономіст, коли він тілько освічений і розуміє ціну науки, мусить шанувати працю тих людей. Коле ж він не вдовільняється московською мовою їіх, то йому остається тілько одно: працювати, як і ті люде, тілько на українській мові. (Те, що б „україноФіли" не признавали української літератури для простого народу, навіть нема що говорити. Може й справді д. Вартовий бачив де такого дурака, так дуракам закон не писаний!)

Програму радикалів д. Вартовий хвалить, боіться тілько „соціалістичного" коліру" іі. Та боязнь трохи чудненька в той час, коли напр. в Англіі навіть міністри й консерватори говорять: „ми всі тепер соціалісти", коли і на континенті і німецький імператор і папа роблять уступки соціалізмові. Та в усякім разі признанє д. Вартовим раціі програмі радікалів єсть, в ряду других подібних прояв, добрий знак того, що в росіиських-українських кружках повітре почина прочищатись від того туману, котрий наріс там в 80-ті роки і котрий дійшов був до солідарности з новоерською реакцією.

Тілько ж д. Вартовому видимо страшно немилі українські радикали. Він їім закида зневагу до націоналізму, легковаженє української мови, котрої б то вони не хотять учитись, те, що вони нічого не роблять і поряд з тим те, що вони пишуть для украйінського народу московські книжки. Не знаємо, які власне особи має на оці д. Вартовий. Може йому й пощастило наскочити на таких власне недоладних радикалів. Тілько ж, коли напр. Вартовий говорить, що українські радикали солідарні з „Народом" і нами (д. Вартовий говорить про се досить неприличним тоном, кидаючи нам імена „отамана", „премієра" і т. и.!) то ми вже сорок разів викладали своє profession de foi в сій справі. Ми говорили, що ми признаємо національности, як очевидний Факт, як результат певних природних і історичних обставин житя народнього (хоч инодї ще необсліджених науково і завше перемінних); ми признаємо, що сей Факт завше треба мати на оці, при громадській праці, а надто ми признаємо важність найвидніщої національної ознакі, народньої мови, як способу мо-

рального звязку між людми. Ми признаємо не тілько право живих груп людей, в тім числі і національних, на автономію, а й безмірні користи, які виносять люде від такої автономії. Тілько ми не можемо шукати собі провідних думок для громадськоі праці, культурноі, політичноі і соціальноі, в почутях і інтересах національних, бо инакше ми б заплутались в усяких субєктівностях, в лісі історичних традіцій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національности, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно противуставля людскости, або космополітізму; ми не признаємо примусових думок і почуть, котрі видаються за національні, ніяких обовязкових історично-національних святощів, а надто ненавистів до других національностів (Д. Вартовий між инчим ганьбить українських радикалів, що вони забувають моі власні слова, висказані б то „в одному з остатніх моіх творів“ і признаваємі галицькими радикалами, то б то, що „розвиток (мас народу) можливий тілько на національному грунті“. На самім ділі я висказував подібну думку завше, починаючи від своіх перших печатних студій по римській історії (1863), в котрій я в перше здибався зо справою космополітизму й націоналізму в ту пору, як по слову римського ж поета „заполонена Ґреція заполонила ворога побідителя“ своєю культурою. Починаючи з тих студій, я всякий раз, коли була потреба, казав одно: **космополітізм в ідеях і цілях, національність в грунті і формах** культурноі праці! Я полемізував 30 років проти російських псевдокосмополітів, котрі не признавали українськоі національности, і протів українських націоналістів, котрі виступаючи проти космополітізму, рвали єдину провідну нитку безпохибного людського поступу і саму підставу новіщого возродженя національностів і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключности й реакції. Може бути, що я так незручно писав, що д. Вартовий тілько недавно добачив у мене таку думку?! А зрештою, і за те спасибі!

Ми получаємо від наших земляків заяви солідарности з нами в таких думках, і через те думаємо, що д. Вартовий не має права приписувати всім радикалам зневаги до націоналізму, в смислі зневаги до національности.

Докір українським радикалам в незнаню українськоі народноі мови може справді бути почасти вірним, тілько його ніяк не можна прикласти до самих радикалів. На біду, ми знаємо чимало навіть гарячих українських націона-

лістів, трохи не сепаратистів, котрі не вміють українськоі мови, а надто не можуть нею писати. В Росіі обставини житя відбивають освічених людей, а надто городян, від українськоі мови, а щоб вчитись самим, люде там досить ліниві, і се люде всяких напрямків, в тім числі, на біду, й радикали. Але вважати лінивство за ознаку самих радикалів, буде неправдою.

Такого ж характеру почасти і докір українським радикалам, що вони нічого не роблять. В Росіі тепер рідко які оппозіційні елементи що роблять, окрім роботи літературноі, та в остатні часи помочи голодним. По правді кажучи, Українці всяких напрямків по всякій праці ідуть по заду від Великорусів, і коли б йіх можна було підогнати докорами, то в добрий час! Тілько ж докоряти треба трохи правдивіще, ніж д. Вартовий.

На скільо ми знаємо, українська праця на українській мові тепер у Росіі майже виключно зводиться на помич галицким виданям, печатаня певних творів у Галичині і т. п. Радикали Українці дещо роблять такого, але справді менше ніж другі українські кружки. Тут почасти винна ще малочисленність радикалів, а з другого боку більша на око енергія деяких других кружків, напр. істнованє „Правди“ пояснаєтся чисто випадковими, особистими причинами. Але в усякім разі українські радикали дійсно могли б робити більше, — як з другого боку і тим націоналістам українським, котрі, як д. Вартовий, згоджуються на радикальну програму, можна б проявити ту згоду чим небудь реальним. Праця по радикальній програмі не мусить бути монополією якого небудь кружка! Вона витіка з розуміня певних потреб громадських і в путніх сторонах, напр. і в Англіі, ми бачимо радикалів торійських, вігських, незалежних, — соціалістів христіянських, вільнодумних і т. д. і т. д. Чому б і в нас не мало бути того ж самого?! Чому ми мусимо зостатись про таких дурницях, як, мовляв: „ти радикал, то й знай свій „Народ“, а я україноФіл, то й знаю тільки „Правду“ з ії австропольською Побєдоносцевщиною, хоч я і знаходжу, що „народолюбиві ідеі радикальноі групи такі, що до них буде прихильний усякий народовець“, як каже д. Вартовий.

А вже докір д. Вартового українським радикалам, що вони „пишуть для українського народу московські книжки“, зовсім фантастичний. Вже правдивіще було б докорити певних радикалів тим, що вони зовсім ніяких книжок не пишуть. Дійсно, ми не знаємо ніяких московських книжок, зложених для українського народу українськими радикалами. Противно тому, ми знаємо книжки укра-

інські: Про козаків та Татар, віденьські та женевські соціалістичні брошури, Про Швайцарію, Про баптистів і др. В д. Вартового видимо дуже вже розійшлась рука на радикалів!...

З поводу радикалів д. Вартовий зачіпа справу, котра близько торкається всякої інтелігентної людини на Україні.

Він каже: „Кождий, хто принесе хоч крихту обмоскаленя у наш нарід (чи словом з уст, чи книжкою) — робить йому шкоду, бо відбиває його від національного грунту“ і т. д. Ми раді б помилитись, але нам видиться, що слова сі треба розуміти так, що всякий, хто дасть Українцеві московську і в загалі не українську книжку, той робить йому шкоду.

Ми вже мали пригоду говорити про подібну думку, з поводу проповіді „своєї науки“ в книжці д. Чайченка про Квітку, і показували, скілько лицемірства в такому націоналізму наших народовців, котрі самі ж їздять учитись на лікарів, юристів і т. д. по чужих виших школах. Правда одна для мужика й для пана, і ставши логічно на таку точку, перестанемо читати і московські книги Потебні й Житецького про українську мову, московські і польські книги Антоновича і Яблоновського про українську історію, перестаньмо їздити в Відень учитись у Німців медицини, бо бували ж пригоди, коли напр. який Січовик віденський осідав у Відні, або в якому Тиролі і німеччився і т. д. і т. д. Скажуть, що я довів думку до такого кінця, де вона мусить бути абсурдна. Так вона й у початку своєму абсурд!

Не кажучи вже, що люде живуть не одною національностю з її мовою (инакше напр. Французи мусіли би увесь вік плакати, що вони тепер не говорять по гальському, хоч дійсно вони прийняли не мало лиха, поки пороманились), а станемо на просту точку щоденного життя. Візьмім напр. ідеального українолюбця і народолюбця де небудь у полтавському селі, такого, що сам не тілько ширить між народом, а і пише українські книжки. Поряд з ним живе письмений мужик, котрий схоче напр. навчитись з книжки, як ліпше вправляти бжоли, або ліс, рілю і т. д. і просить у мене об тім книжки. Української книжки такої нема, а московська (а в Галичині польська) есть, — так народолюбець йому не дасть її, такої книжки, що б він не помосковився, або не сполячився?? Деж тут буде народолюбство? Колись, у 60-ті роки й мені траплялось бачити таких українофілів, котрі казали, що ніхто не сміє давати нашому народові инших книг, окрім українських, і мусить заждати з усякою просьвітою народу, аж поки патрі-

оти українські не напишуть усяких українських книг. Потім таких українофілів щось не стало видно, і вся справа звелась на те, що єдиний спосіб запобігти лиху — се писати як найбільше книг по українському, але де конче потреба есть, то послугуватись і книгами на чужих мовах, як се робиться скрізь на світі, а про шкодливі боки денаціоналізації (погорду до своїх і т. и.) говорити при таких нагодах свою думку народові. Тепер така допотопна виключність вилазить у такого народолюбця в печатному слові. Ні, ми воліли б помилитись у розуміню слів д. Вартового! Так можна подумати тим паче, що в своїй програмі під конець листів д. Вартовий згоджується, що б на Україні в школах народніх учили і „державної мови!“

Після того, як „розніс“ д. Вартовий дві попередні українські групи, можна було сподіватись, що він покаже нам, що робила й робить третя група, котру він зве „правдиво національна та правдиво народолюбна“. Тілько ж він сего не зробив, а скінчив на тому, що раз сказав, що имена тих правдивих українських патріотів „усяке тепер знає і не треба їх тут наіменовати“, а вдруге таки назвав два имени: „Конисього та Левіцького, як найкращих репрезентантів нашого національного руху“.

Що на таке сказати? Д. Левіцький, як ми сказали, написав кілька добрих повістей, а перед тим і після того кілька слабих, з туманною тенденцією і лихим водевільним заходом. Від него можна сподіватись, що, покинувши тенденційність і звернувшись до сучасної порядної літературної манєри, він упять дасть нам кілька добрих повістей. А про Конисього і того не скажеш. Таланту беллетристичного не дав йому бог, образованя не дала йому чи доля, чи сам він „не восхотѣ разумѣти“ сучасних громадських справ. Що ж він може репрезентувати?

Поклоняючись таким репрезентантам, діло трохи рисковане, обявляти всю російську літературу „шматом гнилої ковбаси“, як се рішучо каже д. Вартовий!

Про четверту групу „новоерців“, д. Вартовий не спомина, — про ту, що видумала „угоду“ з польськими магнатами-клерікалами, що поставила український рух під берло галицьких епископів-ультрамонтан, поновила Духинщину й почала навіть її популярізувати, що повертала надії Українців на польських панів навіть в соціальних справах („Правда“ про „разверстаніе“ лісів і пасовиск на правім боці Дніпар), вторила польсько-панським газетам в справі еміграції селян-Русинів із Галичини й Буковини, і т. д. Ми знаємо, що активних членів ся група богато не мала, хоч вона й виголошувала в „Правді“ про свою силу, та все таки один час вона напустила туману по українських

кружках досить широко. Тепер фіаско нової ери в Галичині прибило ту групу, але вона ще не вимерла і ще шкодить, хапаючись за теорію „неутралітету“ Українців у галицьких справах, і ще шкодитиме, вигадавши щось друге. Не вже д. Вартовий не чув про сю групу? Йому ж тим більше треба було відділити його любезних націоналів-народолюбців від сих нововерців, бо сі „часто-густо“ сиплять у своєму органі словами „національно-народній“.

Пропустивши четверту групу і не давши огляду роботи третьої, д. Вартовий дає свою програму від імені сеї третьої групи. Ся програма неожиданно смирна проти широких замірів і докорів д. Вартового, смирна і в своїх основних точках проти теперішнього стану України в Росії, а також і по своєму погляду на україноФілів і радикалів, до котрих зараз перед тим д. Вартовий показувався так немилостивим.

Свою програму д. Вартовий починa з того, що „зрікається усяких заходів коло політичної самостайности української“. Прочитавши таке, я не міг не спитати себе: за віщо ж д. Вартовий так сердиться на мене за мою полемику проти українського сепаратизму? І тепер мушу сказати два слова про сю точку, не так pro domo mea, як для пояснiння справи.

Д. Вартовий навіть просто недобросовістно поступив, коли написав (у 11 нрі „Буковини“) таке: „д. Драгоманов нападав на справжній, правдивий український націоналізм, звучи його „сепаратизмом“. Я виступав проти певного національзму, признаючи національности (див. про те обширно в Чудацьких Думках), але ніколи не змішував того націоналізму з сепаратизмом, знаючи, що націоналізм буває й централізіційний, заборчий напр. у Москалів, Поляків, Німців, Французів і т. д. (Інтересно напр. як виступа проти „націоналізму“ д. Волод. Соловьов, котрий був навіть членом петербурського Славянскаго Благотворительнаго Общества — див. його „Національный вопросъ въ Россіи“.) Під сепаратизмом я розумів, — відповідно до того, як се вживається в усіх літературах, — стремлінє до державної окремности, котре може проявлятись і без усякої етнографічно-національної барви, напр. як було в часи повстання південних Штатів Північно-Американської Спілки, коли власне і пішло в моду слово сепаратизм і коли діло йшло об тім, що б властиво в одній національности зробити дві держави.

От і я, коли „нападав“ на український сепаратизм, то тільки на розмови про те, що б виділити російську Україну в осібну від Росії державу. Тілько ж я власне навіть

і на сей сепаратизм ніколи не „нападав“ прінціпіально, бо не можу мати проти него нічого з боку прінціпіального В прінціпі не тілько всяка нація, чи племя, має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть ж й доси посеред Італіі республіка С. Маріно і певно люде в ній мають свої раціі зоставатись осібною державою. Схотіли дві части Аппенцелю поділитись на осібні півкантони, і живуть собі так і т. д. і т. д., — то чому б не то Україні, а навіть Миргородові і Сорочинцям не бути осібними державами, аби вони схотіли того і мали силу поставити на своєму?!

Коли я виступав проти розмов про український сепаратизм, то власне вказуючи, що се пусті розмови, котрі не мають під собою ніякого грунту. Я й говорив про се навіть не зо взгляду на російську Україну, де люде прекрасно знають ціну сему сапаратизму, а взглядно до Галичини, де люде в загалі мало знають російсько-українські справи, де я в часі написаня своїх статей у „Правді“ 1873 р. здибувався з людьми, котрі рівняли до України мірку напр. корони св. Степана Угорського (Magyar Orszag) і де ще не недавно „Дѣло“ говорило про Київське королівство, „Правда“ про „цілу австрофільску партію“ в російській Україні, де навіть в соймових бесідах д. Січинский і др. говорили про можливість Ukrainam convertere політично до Австріі, як релігійно до Риму.

Як український публіцист, я не міг зоставити без уваги такі розмови, тим паче, що вони зводили певних Галичан на фальшиву дорогу. Але я завше був і єсть прихильником політичної автономії Українців в формі автономіі земської: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десяток разів найліпше може виявитись і автономія національна. І тепер ніяк не можу згодитись на раду д. Вартового „зректись усяких заходів коло політичної самостайности української“, не згоджуюсь між инчим і через те, що без політичної самостайности, чи автономії, не може буги і автономії національної. Коли б не увесь смисл термінології д. Вартового, то я б у словах його побачив би просто lapsus calami, випадкову підставу слова політичної, замість державної. Тепер же я мушу вбачати в словах д. Вартового ознаку темноти думок про політичні справи і через те темноту і програми.

Огляд історіі і теперішньої практики европейських народів показує, що автономія політична і національна можлива й без державної відрубности. От через те і я, не бачучи грунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автоно-

мії української на грунті земської автономії (selfgovernement), до котрої і в усій Росії, в тім числі і в великоруських земствах, висказувалась стілько раз явна сімпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в життє і в Росії. В „Вільній Спілці“ і в „Чудацьких Думках“ я говорив про се докладно, і тепер не маю рації повторятись.

Д. Вартовий сам кружиться навколо думок, подібних нашим, та тілько якось не може договоритись до чогось ясного, навіть і тоді, коли він зовсім близько підходить до суті діла.

Так він напр. резонно радить Українцям увійти в спілку з людьми тепер недержавних націй Росії. Думку сю ми не раз висказували за 20 років і навіть пробували реалізувати її напр. виданєм брошури на мові білоруській, пробою зблизитись з Литвинами, про котру хоч брехливі звістки подали й „Московскія Вѣдомости“ і т. д. До такої спілки може прислужитись заграничка преса. — тепер між инчим і в Америці, де дуже близько одні до одних зійшлись напр. Русини, Поляки і Литвини, в котрих кожда нація має навіть і печатні органи, — але, звісно, треба б, що б ся заграничка пресса була підперта голосами із Росії, а далі працею в самій Росії. Ми звертаємо увагу на се одномишленників д. Вартового хоч би й з поводу виставки в Чікаго.

Тілько ж і другі недержавні національности в Росії, виключаючи хиба привислянських поляків, стоять так, що і в них сепаратизм державний також мало має надій вигоріти, як і на Україні, так що і їім треба прийняти програму політичної земської автономії замісць сепаратизму. До того така автономія навряд вигорить у Росії без підпори самих Великорусів. Я мав пригоду говорити про се не раз, і вважаю за дуже щасливий випадок, що у Великорусів, при всіх централістичних звичаях, котрі виробила в них історія, — як у многих других народів Европи, склавших великі держави, — все таки єсть великі сімпатії до адміністративної децентралізації і земської автономії Яка тому причина, чи дуже вже велика ширина Росії, чи явна дурость російської бюрократії, але по правді треба сказати, що в великоруській громаді далеко більше прихильности до децентралізації, ніж напр. у французькій.

Українці могли би добре використувати сю прихильність, коли б узялись за діло зручніще і між инчим коли б більше налягали на земську, ніж на національну автономію, і менше тикали в очі Великорусам їіх національним централізмом, мов би то прирожденним Великорусам. Д. Вартовий зовсім не спиняється на практичних,

власне земських, справах автономізму, а за те, хоч сам каже про потребу спільности з ліберальними Великоросами, поспішається кинути їм докір централізму з поводу якоісь фрази „Недѣли“.

Не лишнім буде нагадати, що редактор „Недѣли“ ніякий Великорус, а син попа з київськоі губерніі і колись був досить близький до Костомарова і т. и. і ще в 70-ті роки і пізніще печатав україноФільські статі. Головне ж „Недѣля“ ніяк не може вважатись за властиво „ліберальний“ орган. Вона хоче бути органом „народническим“.

Колись вона проповідувала „деревню“ — село, потім печатала безполітичне „народничество“ д. Юзова (в жилах котрого нема й каплі великоруськоі крові) і т. и., але завше відхрещувалась від лібералізму. В російській печаті есть органи, котрі більше мають права на имя ліберальних, і по правді кажучи, Українці всего менше мають права жалітись на їх неприхильність. Ми не приводимо фактів, сподіваючись, що по крайній мірі в Росіі, та й у Галичині чимало їх звісно, хто слідив за російськими місячниками, і що всякий навіть народовець у Галичині читав недавно в „Зорі“ хоч би й про те, що одна великоруська народницька Фірма прийма на себе видавництво і ширенє і українських книжок, що недавно в Галичині було напечатано об тім, що образ Шевченка виставлено в московському історичному музею, як образ всеросійськоі знаменитости і т. д. Перед такими фактами ніяк не можна признати тактовним те, що деякі наші патріоти трохи не всю свою працю зводять на те, що підхоплюють яке небудь слівце, або навіть промовчуване в російській печаті, що б зараз же возвістити urbi et orbi, які Великоруси неприхильні до Українців (Недавно „Правда“ вшпигнула „журнал Стасюлевича і Шипіна“ за те, що він ні словом не згадав про голод в Київщині і на Поділю, — коли Вѣстникъ Европы зовсім і не думав оглядати голоду по всім губерніям Росіі, а мав дати тілько загальну картину і коли тут винні (коли вже хто винен) самі Кіяне й Подоляне, що не подали в столичну печать таких дописів, які зробили за свої краі гр. Бобринский, Л. Толстой, Корнилов і т. и. І сей докір вроблено в тому самому числі, де напечатано ювилейний панегірик одному сотруднику, про котрого говориться між инчим, що не було „ні одного поступового видавництва в Росіі, котрого б ювилят не запомогав своіми многоцінними працями про безталанну неньку-Україну“ і т. д.! Ну, хиба се не дитинство?! Тим часом ліберальні видання в Росіі так наівно вірують в дружбу до себе українських і галицьких націоналістів і в їх лібералізм, що

напр. той же „Вѣстникъ Европы“ напечатав у себе допись в похвалу галицьких народовців і між ними навіть епископа Пелеша!).

Поряд з такою безтактовностю українських націоналів барви д. Вартового стоіть те, що вони не показують ні недержавним націям, ні Великорусам реальних точок для спільности, то б то свого власне політичного, державно-адміністративного ідеалу. Через сю точку д. Вартовий перескочив так, мов би то ії і не було на світі.

Може хто скаже, що при теперішньому стані Росії було б даремним, утопічним навіть і думати про такі речі. Але подібне можна сказати і про все друге, про що говорить д. Вартовий: про економічний добробит, національну просвіту і т. и. Хто і коли тим усім займеться при теперішньому стані Росії, коли уряд тим займатися не хоче, або не вміє, а громадянам не дає?! Без ідеалу, без віри в будучність ніяка праця не можлива!

Ми цілком розуміємо, що тепер у Росії у многих може розвитись найкрайніщий пессімізм. Але ж думаємо, що власне історичні досліди й порівнаня можуть побороти той пессімізм, з котрим жити активно не можна. На лихо, в Росії знатє історіі, а надто новіщих часів, далеко не цвіте, а окрім того навіть у школах Росіяне навчаються якось виділяти Росію від усего світа. Тим часом і тепер Росія переживa тілько пору, котрій подібні переживали і другі народи Европи і з котрих вони вийшли, між инчим дякуючи ідеалізму своєі інтелігенціі, иноді навіть оптімістичному. Не раз бувало в історіі Европи, що найгірші часи апатіі громадськоі, реакціі були власне перед часами акціі, поступу: А и денегъ нѣту — передъ деньгами! як говориться в великоруській пісні. Не так давно сама Росія пережила сумну добу часів Николая I, а надто після 1848 р. Доба та безспорно була гірша, більше безнадійна, ніж теперішня, бо тоді Росія була більше відрізана від Европи, ніж тепер, тай у самій Европі панувала реакція; а найблизчі до Росії уряди Пруський і Австрійський були не дуже ліпші від російського. І все таки після севастопольськоі війни наступила на кілька часу в Росії доба поступу, в котру щось було зроблено, дякуючи тому, що в попередню добу інтелігенція хоч де що собі вияснила з політичного ідеалу: волю крепаків, печаті, земство, публичні суди і т. и.

Тепер реакція богато зламала із того, але де що зосталось. Теперішньої печаті і університетськоі науки в Росії не можна і з далека рівняти до николаєвських. Тепер і з гидкого „Нового Времени“, людина, в тім числі і робітник, а иноді і селянин, котрий загляне в трактир, або

везе пошту. може довідатись про те, що діється на вільнішому світі. Число людей з гімназичною і вищою освітою безмірно вбільшилось. Ми ніяк не можемо собі уявити, що б із тих людей ті, хто має які ідеали, в тім числі й автономно-українські, не могли зовсім йіх пропагувати хоч би між своїми приятелями, родичами, сусідами, навіть між мужиками. Особисто я напр. ніколи не „ходив у народ", бо моя робота вдержувала мене в великому місці, в кабінеті. В селі бував я рідко, як гість і, звісно, панич або пан. Але в мене були добрі знаємі і серед мужиків, колишніх наших крепаків, котрі знали, що я лихого не роблю (учиться, а потім учителюе, мовляв) і готовий послужити йім, чим умію: лист прочитати, відповідь написати, „бумагу" до уряду, сказати слівце чиновникові, попові, навіть хініну дати проти трясці і т. и. Сусіди-мужики охоче розмовляли зі мною, і мені траплялось говорити йім і про державні справи і виясняти йім і що таке конституція (хоч і без сего слова) і що було доброго в нашій козаччині, котру все таки наші селяне, а надто на лівім боці Дніпра і в Новоросії памятають, і чому ліпше б було, як би всякі книжки писались по нашому, українському, і чому я пишу новобранцеві, або заробітчанину на лист, писаний московсько-писарським штилем, відповідь від батька, матері, брата його — по нашому, по українському, і т. д. І ніхто на мене з мужиків не доніс. Не кажу про родичів і сусід з більше освічених, з котрими лекше розмовитись про всякі громадські справи, в тім числі й політичні.

Не можливо, що б десятки, сотні, тисячі освічених людей не могли зробити свого в напрямку пропаганди здорових політичних думок, а надто при праці систематичній, при певній організації, котра завше починається з малого і котрої зріст залежить стілько ж від свідомости і енергії членів, скілько і від обставин. А в кінці всего переміни в громадах і державах залежать найбільше від переміни громадських думок. Ми певнісінькі, по тому що робилось у Европі і в самій Росії, що коли тілько значна частина громадян у Росії хоч так ясно поставить перед собою думку про державну вільність, як колись поставила про волю крепаків, то переміна державних порядків у Росії наступить чи тим, чи другим способом, чи під нагнітом з низу, чи з гори, чи після війни, чи після голодів, чи під страхом банкруцтва, бунтів і т. и. Оглядаючи історію Росії в 50—80 рр. треба по правді сказати, що і в часи „реформ" 1859—1866 і в часи „вѣяній" 1880—81 рр. державна воля не наступила в ній тілько через те, що не були виясненні в самих передових людей її форми; що напр, тоді, як Поляки рвались до сепаратізму, великоруські і українські

демократи навіть боялись „конституції“, як „справи панської і буржуазної“, і що в усіх навіть поступових людей було „шатаніе умовъ“, говорючи словами ген. Гурка, котрий, звісно, не те думав сказати, що ми.

З сего „шатанія умовъ“ треба перш усего вийти, і між инчим українським автономістам треба собі ясно поставити близчі і дальші ідеали і форми політичні, — державно адміністратівні, — для української автономії, і притягти до них своіх земляків показом реальних вигод від неї (адміністратівних, фінансових, просвітних і т. д.), а далі шукати собі спільників і по чужим сторонам. Інакше справа автономії Українців не може посуватись на перед і навіть не вигорить і в часи, для неї придатніщі, коли автономісти українські опиняться без ясної і реальної програми.

От тим то й жалко, що Українці навіть у заграничній печаті, коли беруться говорити про українську національність і ії автономію, то обходять політичний бік справи.— власне найважніщий для сеї точки, — тоді як ріжні блягери граються словами про Київське королівство і т. и.

Майже так само пройшов, не зачепивши суті діла д. Вартовий і коло справ соціально-економічних. В сих справах він убачив тілько спор про коллектівізм, чи індівідуалізм, і позаяк, по його думці, ще ніхто не сказав в сих справах остатнього слова (так мов би то про що небудь на світі сказано буде остатнє слово, окрім того ангела, котрий, кажуть, програє в трубу при кінці світа!), то він і радить махнути рукою на сі справи. Д. Вартовому видимо незнана література соціальної справи навіть російська, хоч по тому, як він навча нас про істнованє других літератур, далеко богатших, можна було б ждати, що він прочитує цілі бібліотеки европейські. Навіть по газетам і журналам російським можна бачити, що тепер, окрім рішучих коммуністів, есть десятки соціялістичних партій і що самі коммуністи, після того, як партії їх стали з літературних політичними, на сей час менше займаються теоріями про індівідуалізм чи коммунізм, а висувають наперед практичні справи: реформи податків, числа годин праці, убезпеченя робітників від каліцтва, болісти, старости, безробітя, реформи аграрні і т. д. і т. Недавно французькі соціалісти видали програму агітації серед селян, і там зовсім не ставлять коммунізму, а тілько певну солідарність громад в справах громадських земель, бо тепер ще праця хліборобська не дійшла до такого ступня коллектівности, як праця заводська та фабрична. Не ставлять коммунізму і соціалісти ірландські, а вдовольняються поки що переходом землі до хліборобів, хоч би і на власність індівідуальну, відкладаючи коллектівізм на той час, коли його виможе зріст економіч-

ного життя. В Росії ще й без коммунізму стоять наглячі справи, котрі требують по своєму радикального заходу: зріст безземельних селян, страшенно неправедна сістема податків, зовсім непосильний державний буджет, повна безправність і необезпеченість робітників і т. д. і т. д. Майже всі сі справи вияснені старанними працями учених, публіцістів, земськими статистиками, котрі напр. вже років 20 назад предрекли голоди, що тепер давлять Росію, в тім числі й нашу „благодатню“ Україну. Діло поратованя Росії від голоду, як і від других соціяльно-економічних лих і неправд тепер стоїть в явному звязку з політичною справою, бо царсько-чиновницький уряд і не хоче і не вміє полагодити лиха. Об сім треба говорити, коли не кричати на всіх базарах, а нам українські „народолюбці“ радять ждати, поки хтось скаже остатнє слово в справі індівідуалізму і коммунізму! Є від чого посумовати власне Українцеві!

І при такій малій розвазі над економічним житєм, д. Вартовий далі говорить, що національні народолюбці мусять поставити „насамперед“ народній добробут (економічний), котрий, по його словам, попереду стоїть і в радикалів*). Добробут той д. Вартовий хоче підняти „в межах від російського уряду дозволених“ — сільсько-господарськими школами (не каже: приватними, чи урядовими або земськими?), позичковими касами, крамницями для доброго й дешевого продажу потрібних селянинові продуктів. Чи треба говорити, що ся програма смирніща для наших часів, ніж оффіціальна програма кн. Н. Репніна для 1819 р.? Далі що сказати про крамниці і т. и., коли вже й українська „житниця Росії“ не має чим заплатити податки, а навіть і що їсти? Недавно доказано було цифрами, що гроші, котрі ще хлібороби мають у Росії за хліб, як він де уродить, дістають вони лишень через те, що самі не дойідають того, що потрібно людині і що їдять люде в найгірше впорядкованих державах Европи, окрім Галичини!

Далі в справах просвітних (властиво національних) д. Вартовий говорить про вільність „самостійности вкраїнської літератури“, при чому досить незручно добавля, „що б українській мові вернено всі її права“. Незручно, бо в старих школах наших народня українська мова вжи-

*) Не буду говорити за всіх радикалів, але позаяк се вже не перший д. Вартовий говорить таке, то я мушу по крайній мірі за себе сказати, що вважаючи людський організм за річ дуже складну і будучи єретиком проти всіх ортодоксій, в тім числі й соціялістичної (або ліпше німецької соціал-демократичної) я ніяких громадських інтересів, ні культурних, ні політичних, ні економічних, не становлю на перед, а всі нарівні — всі вкупі!

валась дуже мало по при церковній і навіть польській, котрою читали богато лекцій ще в XVIII ст. навіть в Харківському коллегіуму, то б то там, де й кости польської не було. Через те між иичим і так легко було урядові ввести з кінця XVIII ст. в наші школи, старі й нові (гімназії і університети, котрих у нас не було, нехай і не зовсім через нашу вину, бо ми говорили про них ще в гадяцькому договорі 1658 р.). Ми мусимо требувати права для нашої народної мови, як і других політичних прав, не іменем історії, котра часто буде проти нас, а іменем сучасного здорового розуму. Після сього, досить загального требування прав мови, д. Вартовий зводить розмову на саму церковну проповідь, народній суд (волостний, чи й мировий?) і народню школу, требуючи зрештою і законів на українській мові. При сему д. Вартовий признає потребу вчити в українських народних школах і державної мови. Як бачите, програма се ще більше смирна, ніж розвінчаного з „батьків" Костомарова, — цілком „простонародна", „для домашнього обиходу", і смирніща ніж та, яку ми викладали в статях „Література російська" і т. д., котрі так розгнівали д. Вартового через 20 років після того, як вони появились. І до сеї програми радить д. Вартовий іти, „впевняючи словом і ділом (?) російську інтеллігенцію, що така реформа необходима річ, розвиваючи народну літературу та проводючи її на село" (А город? — спита хто небудь, згадавши повищі листи д. Вартового).

Д. Вартовий говорить під конець, що його партія національно-народолюбна" (з такою програмою), яко партія, що має на меті практичну діяльність (курсів автора!) а не самі теоретичні пориваня, — чи національного, чи соціяльного змісту (курсів наш!) єдино може мати силу й вагу в українській справі". Автор не пита себе, як теперішній уряд російський подивиться й на таку програму? Для нас же ясно, що до конституції в Росії уряд ніколи не позволить навіть української проповіді в церквах, ні мови в школах і на селі (Тепер иноді українська проповідь допускаєть ся тілько в Холмщині при боротьбі проти споминів скасованої унії та римського католицтва, так що прихильникам української проповіді в православних країнах зостаєтьсяся хиба ширити на українській мові всякі єресі! Не знаємо, що на те скаже д. Вартовий?)

Д. Вартовий, звісно, не проти „зміни сегочасного режиму в Росії" і каже, що українські національни-народолюбці мусять „сприяти усяким легальним заходам одмінити" той режим. Пречудне се „сприяти", а надто після докорів автора українофілам і радикалам за боязкість. Нам воно нагадує, як одна українська патріотична групка, вбачивши

вже, що галицькі народовці самі почувають, що влізли в болото з новою ерою, поклала все таки не виходити з неутралітету, а зайняти вижидаюче становище перед вижидаючим становищем народовців перед урядом і польським колом. „І Гоголь такого не вигада!“ — писав мені д. Павлик, діставши звістку про таку чудасію.

Ми мусимо заранї відбити один докір, котрий може хто нам зробити. Ми зовсім не думаємо вимагати від кого небудь з наших земляків у Росії активної боротьби з теперішнім режимом політичним. Ми знаємо, що се праця не легка і рискована. Тілько ж з сего не виходить, що б наші земляки мусіли держати в тумані і свої голови. Се вже зовсім не достійно поважних людей. Треба раз на завше признати, що сурьозна праця для маси українськоі не можлива, поки не буде в Росії політичної волі, а значить, що й український рух не може мати сурьозної громадськоі ваги, поки не стане на політичний грунт. C'est à prendre, ou à laissez, як кажуть Французи: або взяти, або покинути! Се треба так і знати і не дурити ні себе ні других.

Зрештою сприяюча поза д. Вартового „перед усякими легальними заходами одмінити сегочасний режім у Росії“ — чиста фантазія. Тепер легальних заходів зовсім не може бути в Росії, бо навіть колишнє, хоч невеличке право петіцій, яке мали земства, а надто дворянські збори, котрі не так давно оберталисъ до уряду з „ходатайствами“ між инчим і про вольність печаті, про адміністратівні реформи, про скасуване адміністратівної висилки, про скликане земського собору, — тепер новими законами, легально скасовано. Навіть що б упять піднятись на такі петіції (а без того вже ніяк не буде в Росії не то зміни режіму, але навіть Лоріс Меліковських „вѣяній“) — земства і дворянські збори в Росії мусять, говорючи словами Наполеона III, „вийти з легальности, що б увійти в право!“

Та що тут довго розмовляти! Адже ж і те, що недавно якийсь український національ видав переклад книги Кеннана, росхвалений навіть „Дѣломъ“ — есть нелегальність! Ба, навіть працювати для „Историчної Бібліотеки“ д. Ол. Барвінського, для котроі перекладав цензурні монографії Костомарова недавно померший черниговський земець Карачевський-Вовк (як довідуємось з його некрологів) — нелегальність, бо та бібліотека заборонена в Росії і т. д. і т. д. І поряд з таким легалізмом, д. Вартовий радить російським Українцям порозумітись з галицькими, буковинськими, угорськими, то б то з людьми, живучими в конституційних державах, де земляки наші мають легальне право по економії агітувати за націоналізацію фабрик і землі, а по

національній політиці за українські університети й виділ усіх руссько-українських земель Австро-Угорщини в осібну державну країну, аби тілько під берлом Габсбургів.

Дивна наівність!

Так то можна сказати, що національно-народолюбна гора д. Вартового родила мишеняточко! Те мишеняточко вийшло смирне з рештою не тілько перед російськими законами, а й перед другими українськими групами, так суворо з початку засудженими. Д. Вартовий сподівається, що й україноФіли й радикали, як тілько перейдуть від слова до діла, то й пристануть до його національно-народолюбної групи.

Аби було до чого пристават!

Ми, як бачили читачі, не так по вояцькому настроєні до ріжних українських напрямків, як д. Вартовий. А через те, сподіваємось, ніхто не здивується, коли ми, — не відрікаючись ні від одної точки тої програми, котру ми не раз викладали між инчим і в „Народі“, — в той же час обернемось до ріжних українських груп досить миролюбно.

З усего, сказаного вище, не трудно вивести ось яку мораль для українськоі праці.

Праці тої видно тепер не так то богато. Вона не сістематична, часом не свідома, не організована. Більше праці, більше думки, більше організації! Але й менше сектярства! Говорючи на християнський лад, можна сказати словами проповіді Івана Золотоуста на Паску: іди й постивший, і не постивший! — Христос прийма й того, хто прийшов зарані, й того, що прийшов у XII-ту годину!

Один працює для науки про Україну тілько по московському (або по польському), — будьмо йому вдячні і ті, що пишемо по українському. Один вірує в українську літературу тілько простонародню, „для домашнього обиходу“, — нехай виробля ii, а хто вірує в ширшу, нехай собі працює по своєму, не кидаючи анахтеми на невірующих, але працюющих, по своєму, все ж таки для українськоі літератури. Один бере собі за виходні точки думки і інтереси всесвітні, другий національно-українські, — впять не будемо анахтемувати одні других, а поглянемо, які власне думки й інтереси хто хоче боронити.

В однім тілько мира між нами не може бути: в справі поступу, чи реакції, в справі кастових, чи всенародних інтересів, бо се справи основні, в за котрих вже тисячі років іде між людьми боротьба невсипуща, без котроі житє людей перестало би бути людським. Сеі боротьби не можна замазати ніякими розмовами про національну солідарність,

а надто в нашій нації, котра власне нація плебейська. А що одні з нас будуть поступовцями поміркованими, а другі радикальніщими, одні демократами індівідуальними, а другі соціяльними, — те ми можемо одні в других потерпіти, а надто при теперішньому стані нашої країни, котру і в Росії, і в Австро-Венгрії давить дуже вже застаріла сістема реакції і кастівности.

Під кінець теперішній стан нашої печаті примушує сказати ще про одну річ, про котру при наших обставинах не варта було б і згадувати: се про крутійство, котре завелось в наших кружках і нашій печаті. На щасте, крутіїв не так то багато в російській Україні, по крайній мірі менше, ніж в австрійській. Там більше хибують люде темнотою, незнанєм обставин. Тілько ж усе таки те крутійство завелось і там і в часи „нової ери“ було розвинуло досить свою павутинє, так що по за ним не було видно зовсім чесного й поступового в українолюбських кружках. Тут була головна причина, чому й полеміка між ріжними напшими напрямками стала гострішою, ніж би слід було. Тепер почало трохи розвиднюватись і в сего боку, але крутійський Картаген мусить бути рішуче зруйнований однаково як радикалами, так і націоналами українськими! Для націоналів се навіть більше важно.

30 Марця 1893.

Софія.

Додаткові листи.

Передне слівце автора.

Печатанє „Листів на Наддніпрянську Україну“ могло початись лишень через кілько часу після того, як вони були написані. Поки що я напечатав у „Буковині“ лист, спеціально посвячений незгодам моїм з д. Вартовим у справі чисто літературній (Складаю подяку ш. редакції за гостеприїмство!). Тим часом стались нові пригоди: деякі земляки наші схотіли, що б наші „Листи“ були напечатані і окремою книжкою, а д. Вартовий помістив у „Буковині“ нові листи, досить відмінного проти перших характеру.

Ми завважали потрібним перепечатати в окреме видане наших листів і лист у „Буковину“, додавши до него, для докладнішого обговору справи про широту української літератури, загальний огляд сеї справи, котрий печатаємо і в „Народі“. Окрім того ми мусіли написати осібний лист з

поводу нових листів д. Вартового. Через се все виклад наших думок трохи розбивається і в него увійшли деякі, хоч невеличкі повторіня. Тілько ж се річ незбіжна при наших обставинах праці, далеких від академічного порядку.

Ми позволяємо собі думати, що в усякім разі той виклад в купі з „Чудацькими Думками“, дає певну цільну сістему думок про українську національну справу, — громадську і літературну. Ті думки можуть бути і невірні, та сподіваємось, що сістематичний виклад їх може мати вартість тим, що поведе до сістематичного ж перегляду справи, важної як для Українців, так і для їх сусід. Автор не має претензій на инше.

I.

В справі розвитку української літератури.

Відповідь д. Вартовому (Передрук з „Буковини“).

В ч. 6. „Буковини“ д. Вартовий розбирає мої колішні статі в Правді 1873—75 р. „Література російська, великоруська, українська і галицька“. Я власне можу зовсім обєктивно дивитись на ті статі, писані давно, погляди котрих я далеко не всі поділяю, про що мав навіть пригоду сказати і печатно. Та все таки я маю дещо замітити моєму рецензенту і навіть, думаю, таке, котре зачіпає річ, однаково інтересну нам обом, і може прислужитись до виясненя справи, при яких умовах може розвиватись жива українська література.

Д. Вартовий приписує мені таке, чого я не говорив, а по крайній мірі не думав говорити.— то-б то, що я вважаю мову українську не за самостоячу перед великоруською або російською, що я так же ставлю мову н. пр. Квітки до мови Пушкина, як і мову поеми Некрасова „Морозъ красный носъ“ і т. п. Я виводив свій поділ літератур у Росії на три: російську (спільну освіченим Великорусам і Українцям), великоруську і українську, більш по змісту їх, ніж з мови. І в свій час, коли в Галичині не мали ніякого понятя про реальний стан письменського житя в Росії, коли н. пр. галицька молодіж не хотіла читати навіть Костомарова або Гоголя, вважаючи їх за „московських“ писателів, не без хісна було показати, що на ділі літературні інтереси Українців не так то вже

різко діляться від російської літератури і що ся література служить на Україні не для одного тілько „помосковліня“, що в писаному по російському (мовою, звісно, близькою до народної великоруської) можна знайти український зміст, а також речі і думки не спеціяльно московські, а европейсько-російські, спільні освіченим Великорусам, як і Українцям. Параллельно тому в Росії, навіть в елементарних книжках і школах навязували Українцям спеціяльно-великоруські простонародні поезії і пісні, як „общеруські“.

Я вважав потрібним виступити проти такого стану річей, і можу сміло похвалитись, що виступ той не зістався без хісна для громади. Звісно, в Росії не вийшло з того нічого, бо там громадські справи не залежать від громадської думки, так що там тілько одна і есть справа, про котру варто горячитись, се справа політичної волі. Але в Галичині думки подібні до моїх, піддержані купкою земляків, котрі помогли засновати деякі бібліотеки з добором книг російських, причинились до того: 1) що молодіж більше познакомилась з російською Україною, а також 2) і з творами европейських писателів, переложених на російську мову, иноді раніше, ніж на німецьку, і з житєм европейським, про котре говорять російські місячники. А з того вийшов хосен для зросту поступово-демократичних думок серед Галичан, а через те получив ся міцніщий грунт і для національної ідеї галицько-української.

Але помимо цілів утілітарних я мав перш усего на цілі вияснити фактичний стан річей літературних в Росії. Д. Вартовий кілька разів зве мої погляди противо-наукovими. Він би мав на те повне право, як би зріст і громадська вартість літератури основувались тілько на грунті етнографічному, а ще спеціяльніще на лінгвістичному, а не на всій сумі історичних і культурних обставин, в котрих живуть народи. Тимчасом ми бачимо в історії літератур такі н. пр. факти, що нація латинська етнографічно перестала жити, і навіть мова її перестала бути етнографічною, — але зате вона жила в устах освіченого класу по всій західній Европі, в тім числі і серед Германців і Словян. З того витворилось таке н. пр. диво для етнографічного доктринерства, що твори латинця св. Августина читались як свої, рідні, по всій католицькій Европі, а з другого боку н. пр. такий Беда (Beda Venerabilis). Морус, Бакон і на латинській мови зіставались Англичанами, Длугош Поляком, Грот (Groot) Голландцем і т. д. Навіть ще не давно, Лейбніц, пишучи по французькому, зіставав ся Німцем.

Д. Вартовий скаже, що се все прояви не природні, а штучні, але хто його зна, що на світі природне, а що штучне,

а надто в людських справах!*) Я старав ся в своїй студії намітити дійсний стан літературного житя в Росії з Україною, яке воно було перед моїми очами, але зовсім не видавав його за віковічне, за нормальне з погляду якої небудь національної доктрини. І тепер не буду повторяти реальні покази правдивости мого поділу письменських плодів російсько-української праці, наведені почасти і в статі д. Вартового, а перейду до того, що він сам каже про зріст українського письменства з того часу, як писалась моя статя, зріст у тому напрямку, щоб виробити українські писаня не самого тількі простонародного характеру, а й вищого, такого, котрий доси Українці бачили тілько на мові російсько-великоруській.

Я навіть і в 1873 р. не відмовляв можливости і законности такого зросту. Перш усего я ставив питанє і про простонародну українську літературу досить широко, так що були тоді голоси в російській печаті, котрі знаходили мене все таки сепаратистом, як н. пр. „Кіевлянинъ“, котрий докоряв мене тим, що я вважав потрібним перекласти для українського простолюдина Гамлета Шекспіра, Орлеанську дівчину і В. Теля Шіллера і т. д. Вважаючи на підставі українських народних пісень псіхіку українського мужика за досить розвиту, а мову українську за досить багату, я проектував досить широку літературу, котра зразу могла-б мати велику публику і була-б живою, а не мертвим плодом кабінетних змагань зробити літературу, перш усего самостоячу від московської. Література та, по моїй думці, муспла-б підніматись знизу в гору (се любимі слова моїх статей) і розширятись, в міру того, як піднимавсь би наш мужик, природна і безспорна публика для нашої літератури в Росії. Далі я згадував, попри російсько-українському письменству галицьке, котре вже і по самій речі і тепер має завдачі ширші від українського і з часом мусить мати вплив на остатне. Значить, я і у 1873 р. значно обмежував гегемонію російського письменства над українським і в усякім разі не вважав теперішню гегемонію його (котра по моєму есть результат усеї суми обставин культури на сході Европи, а зовсім не одної російської поліції, як думали і думають багато Галичан) за довічню. Всякий безсторонний мусить признати, що з 1873 р. українське письменство

*) В дальших своїх листах д. В. сам відступав від своєї виключної лінгвістично-етнографічної думки, бо затічує в українську літературу і старі писаня дотатарської доби. Але-ж ті писаня (Нестор і друг.) писані були мовою староболгарською, а не українською. А до того вони дуже підпирають „общеруські“ теорії, бо переписувались не менше в Новгороді і Суздальщині, ніж у Київщині і навіть деякі тілько на півночи і вберегліся. Се справа, з котрою треба бути дуже обережним!

розширилось і дещо вколупнуло від гегемонії російського письменства. Тільки-ж для самого інтересу українського письменства треба розглянути точно те розширене. і в сім заклику до розгляду і лежить головна ціль моєї теперішньої замітки. Я думаю. що д. Вартовий переціпює те розширене.

Возьмемо перш усего Україну російську. Тут ми можемо побачити, що для української інтелігенції, навіть україпофілів, писаня по російському ще і тепер есть натуральне, рідне діло. Н. пр. ні один з українських ученых, котрі недавно вибрані почесними членами галицьких народовських товариств, не написав по українському ні одної своєї праці. Одна тілько серіозна наукова праця, напечатана в остатні часи російським Українцем в Галичині (Про стан сімйї в Україні XVI-XVII ст.) літератури наукової української не може робити. значить. можна сказати, що і доси наукової прози, котра тепер творить скрізь основу літератури. в російській Україні нема. Проба такої прози була зроблена на російсько-українській мові тілько в женевських виданях, і я маю щось сказати в сій справі.

Почну з того, що скажу, що женевські видання були початі зовсім не з моєї індівідуальної ініціятіви, а цілими кружками дуже горячих Українців, навіть націоналістів. і до того далеко не зеленими молодиками. а людьми досить стиглими й досить ученими. І що-ж? Як тілько прийшло до рахунку праць для перших книг „Громади“. зараз же почулись голоси. що-б допустити писаня не тілько на українській мови, а й на російській. З огляду на хвилеві інтереси видане се було найліпше. Але-ж я поставив справу на грунт прінціпіяльний, між иншим. щоб спробувати силу щирости і енергії українських прихильників „Громади“. і настояв на тому. щоб „Громада“ печаталась уся по українському. Послідком було те, що 10 з 12-ти головних сотрудників „Громади“ не написали в неї ні одного слова. і навіть замітки против мого „космополітизму“ були мені прислані одним україпофілом — по московському! З двох десятків людей, котрі обіцяли працювати для „Громади“, між котрими деякі кричали, що треба „піместитись“ урядові за заборону українського письменства в Росії, зісталось при „Громаді“ тілько 4, з котрих 2 зразу імпровізували себе на українських писателів. Д. Вартовий матиме повнісіньке право називати мову женевсько-українських видань „варварською“. Инакше не могло бути. бо нам зразу прийшлось та ще на чужині, заговорити по українському про сотні річей з світу науки, політики, культури. про котрі по українському не говорив ніхто ні в Росії. ні навіть в Га-

личині, де були університетські катедри з „руським“ викладом*).

По правді треба сказати, що ми потратили страшенну працю майже за дурно: нас не читали навіть найблизчі товариші. За ввесь час женевських видань я получав від найгорячіщих україполюбців раду писати по українському тілько про спеціяльно-краєві справи (домашній обиходъ)! а все загальне писати по російському. Про свої праці я говорити не буду, а н. пр. про роботи Подолінського скажу, що вони по всему були безмірно вище всяких „Вперед-ів“ і „Набат-ів“ — і що-ж? Навіть україполюбці читали ті „московські“ видання, а Подолінського ні! Для них просто було тяжко прочитати цілу книжку та ще і прозаічну, по українському. Ще тяжче, звісно, було їм писати по українському, і вони не печатали українських праць ні в „Громаді“, ні де инде, тоді як часто печатали російські.

Так російсько-українське письменство зісталось і доси, як 30 років назад, при самій беллетристиці та поезії, і українська публика, як би зісталась без письменства російського, то була-б сліпа і глуха. Ось де фактична причина, чому російське письменство, якою-б мовою воно не писалось, а все таки есть тепер загально-руське письменство для Росії, своє, рідне, і майже для всіх освічених Українців, а українське держить ся ними для вузчого кругу, для „домашняго обихода“, як казав Ів. Аксаков і Костомаров.

Д. Вартовий вказує на те, що в усякім разі українське письменство вийшло вже поза рамки письменства простонародного (про селян, коли не для них). Ми-ж думаємо, що досить буде сказати, що українська беллетристика і поезія змагають ся вийти з тих рамок, а ще не вийшли, а надто не вийшли зі славою хоч з такою, яку вони можуть мати за свою „простонародність“, котрою колись хвалив ся, і не без раціі, Куліш.

Д. Вартовий нагадує деякі поезії Шевченка, як „Сон“ „Неофіти“ і т. п., а далі деякі твори нових українських беллетристів. Ніхто більш мене не цінить замірів Шевченка в тих творах (окрім хиба виходок проти німецькоі науки в „Посланіі“), але-ж пора вже признати, що заміри Шевченкові остались далеко вище їх виконаня. Тому причиною була літературна і всяка друга необразованість поета. Найбільшому, але освіченому прихильнику поета буває просто противно читати грубі пересади в „Сні“, або міша-

*) Що скаже д. Вартовий про мову д. Рильського в І. кн. Записок тов. ім. Шевченка?

нину Риму з Росією в „Неофітах“, не кажучи вже про їх історичні помилки. У нас дехто любить рівнати Шевченка з Пушкиним і Лермонтовим і високо ставити Шевченка за ліберальність і демократизм його думок. Тілько-ж в поезії самих думок мало, а треба і добірної форми. По формі-ж Шевченкові поеми відстали від Пушкинових і Лермонтових так, як відстоїть наскорна поема малообразованої хоч і талановитої людини від пильної праці чоловіка високообразованого. Ми знаємо біографії трох поетів, бачимо їх рукописі, і знаємо, що коли Пушкин і Лермонтов знали важніщі европейські мови, пильно слідили за літературами европейськими, неусипно працювали над своїми творами, перероблюючи трохи не кожде слово, — в Шевченка не було того нічого.

Правда, тому винна доля Шевченка і ми мусимо признати його незвичайну силу, котра все таки виявила себе, але-ж ніяк не можемо признати Шевченка за викінченого поета образованої громади. Се був тілько матеріял великого поета! Через те Шевченко не може примусити образованих Українців, навіть україноФілів, не признавати Пушкина і Лермонтова за рідних їм поетів. Підіть в сімї українські і подивіть ся, чи можуть там батьки, навіть україноФіли, дати своїм дітям літературне образоване на самому Шевченку без Пушкина і Лермонтова? І не судіть строго тих батьків, бо на світі єсть інтереси і окрім етнографічного патріотизму!

Се все ще з більшим правом треба буде сказати, коли перейдемо від Шевченка до тих новіщих беллетристів, котрих виставляє проти мене д. Вартовий: до Левіцького, Кониського, Мирного, Чайченка. Д. Вартовий перечисляє їх твори, котрих сюжети взяті не з простонародного житя. Нас дивує, чому в тому списку нема романа Свідніцького „Люборадські“, бо се найліпше, що появилось по українській беллетристиці за остатні 10 років. Можна тричі пожалкувати, що безладє в українських кружках (се ще лихо, котре багато шкодить зросту української літератури!) задержало вихід у світ сего романа на 20 років і не дало йому появитись тоді, коли в Росії з таким інтересом читали „Очерки бурси“ Помяловського, сего Колумба семинарщини для російської публики. Роман Свідніцького дає українські варіяції бурсацької Америки, а до того переважає „Очерки бурси“ Помяловського широтою концепції і картин з бурсацького і попівського житя. Жалко і тепер, що роман той мало звісний у Росії (чи єсть його окреме від „Зорі“ видане?)*) а то він там міг би справді служити показом, що

*) Люборадських видав осібною книжкою Др. Евг. Олесницький ще 1886 р. — Ред. „Народа“.

по українському добре виходить і роман не з простонародного житя. Правда, житє описаних там бурсаків і попів ще не так віддалене від мужицького, як н. пр. житє панів або городян університетського образованя, так що теза про широту української літератури ще такими працями недопевнена.

Подібне треба сказати і про повісти Мирного з житя дрібних чиновників і міщан, як н. пр. „Пяниця". Ми дуже шануємо сі повісти, хоч при тому думаємо, що великого інтересу в Росії вони не можуть мати, бо в Росії такі теми вже биті і перебиті після „Шинелі" Гоголя та повістей Достоєвського і навіть Буткова і др. ще з 40-их років.

Переходячи до творів д. Кониського, ми мусимо заявити просто своє здивованє. Д. Кониський має свою ціну як писатель російський, по крайній мірі як кореспондент деяких газет і автор деяких невеличких студій про краєві справи. Але репутація д. Кониського яко українського беллетриста, се плід непорозуміня в галицько-українських відносинах. Ся репутація зроблена була в Галичині, де важка схоластичність літературної форми і мертвота змісту беллетристики могла вигідно відтіняти форму і зміст творів д. Кониського, а надто ще при сюжетах з житя Галичанам невідомого, котре Галичане могли вважати за правдиво змальоване. На самім же ділі д. Кониський не має ніякого беллетристичного таланту; в його творах найліпші иноді анекдоти, цілком узяті з житя, і при тому власне простонародного, при чому обробка автора незручна і часто грубо тенденційна майже завше шкодить вражінню. Його-ж романи з житя образованих класів, а надто людей вищого, університетського вихованя, можуть тілько підводити українське письменство на глум перед людьми, знаючими те житя російсько-українське і навикшими до літературної манери російських, як і французських і англійських писателів реально-соціяльного напрямку. Персонажі романів тих — мозаіка особистих фотографій і грубо тенденційних видумок автора, котрий до того не обзнакомлений навіть з формальною стороною житя тих кругів, котрі він описує: студенти в него не студенти, правобережці не правобережці, учителі не ті, хронологія громадських появ переплутана і т. д.

Значить, нам зістають ся тілько двоє з беллетристів д. Вартового: Левіцький-Нечуй і Чайченко. Обоє вони люде з талантом, та той талант проявили вони безспорно тілько в творах з простонародного житя, а найменше показали вони його власне в романах з житя людей вищого університетського образованя, так що я боюсь, що власне примір

сих писателів і може говорити проти думки розширити поле українськоі беллетристики до рівні з російською.

Возьмім напр. Тургенева. Він не по тому мусить уважатись у Росії за „общеруського“ беллетриста, за рідного й Українцям, — що буцім то проти мови його мова українська есть діялект, чи жаргон. Напроти, я готовий саму мову Тургенева признати жаргоном певноі кляси людей у Росії. Тілько-ж тепер той жаргон рідний у більшій части образованих Українців, а головно, в героях Тургенева ми, Українці університетського вихованя, пізнаємо себе самих: там наші почутя, наші думки, наша псіхіка. Я мушу сказати, що чув навіть від деяких Галичан, безсторонних народовців, котрі познакомилися з Тургеневім то в орігіналі, то в перекладах, в тім числі й галицьких, і котрі говорили, що не читали нічого ім так рідного, як твори Тургенева.

А я ще не бачив людини, котра-б признала себе саму в придурковатому Радьку („Чорні Хмари“ Нечуя), або в лялькаx з темною мовою, котрих Нечуй водить „Над Чорним морем“ *) Романи д. Чайченка „Соняшний Промінь“ і „На роспутті“ стоять вище романів Нечуя з життя образованих людей, бо там по крайній мірі есть кілька фотографічних картинок і герої говорять не так темно, та все таки і там нема живих тіпічних фігур російсько-українських людей університетськоі освіти, а есть тілько ляльки з етикетами. До того навіть у першому романі в діях нема консеквентности, а другий зовсім зложений з епізодів мозаічно і з двома героями, з котрих один змальований богомазним золотом, а другий, капризний кислюн, на котрого автор накидав усякого злочинства, зовсім не тіпічний і через те вже не інтересний. Такі романи не вирвуть з рук українськоі публіки не тілько Тургенева, або Достоєвського, але навіть Боборикина та Михайлова.

Пригадаймо-ж, що й на спеціяльно-українському полі „Тарас Бульба“ Гоголя зостаєть ся й доси найліпшою національною українською епопеєю, і що нігде не змальована так українська природа і так не намічена українська псіхологія, як у „Вію“ Гоголя-ж, то й побачимо, як важко теперішній українській беллетристиці одірвати нашу публіку від беллетристики російськоі, як від мов би то нерідноі.

(З поводу Гоголя ми мусимо зробити такий додаток: в II-ій кн. „Кіевск. Старины“ 1893 р. надрукований лист Шевченка до кн. Репніноі, в котрім Шевченко говорить

*) Про загадні д. Вартовим „Старосвітські батюшкі“ і „Навіжену“ говорити не буду: сі твори просто сором автора, а надто „Навіжена“.

про Гоголя з поводу „Мертвих Душ“ з великим запалом і зве Гоголя наш. Лист писаний вже з вигнаня, значить, коли Шевченко вже дійшов до maximum свого українського автономізму. Д. Вартовий, котрий бачить, — і справедливо! — в Шевченку пророка українського, мусить признати в сему погляді його на Гоголя ще знак недостаточности зросту українського національного почутя. Може колись так буде думати і вся українська інтелігенція, а поки що вона тепер дивить ся на Гоголя, як Шевченко: він для неї рідний і в „Тарасі Бульбі“ і в „Мертвих Душах“, хоч в кождому творі инакше. Про Шевченка-ж замітимо, що д. Вартовий переціню̀є його літературний націоналізм український, бо Шевченко написав усі свої повісти (то-б то більшу половину своїх писань, нехай і слабшу), по „московському“ і також писав і свій інтімний Дневник. В Шевченка ще не було думки виробляти непремінно самостоячу українську літературу; Шевченко вибирав для своїх писань мову, котра в кождому разі була для него лекшою або відповіднішою. Думка виробити зовсім самостоячу літературу українську, пізніща від Шевченка і ще доси не опанувала всіма українолюбцями в Росії. Се факт, котрого не можна заперечити і котрого не слід ховати від австрійських Русинів!)

Для того треба багато ще талановитої і освіченої праці українських беллетристів. Може та праця й доведе до кінця, котрий вже й тепер бачить д. Вартовий, а може й ні, — може Українці зостануть на віки з двома літературами, а не з однією. Природа річ складніща, ніж доктрина! Все, що ми можемо бажати, — се, щоб з одного боку було менше поліції, а з другого більше таланту, праці й освіти, а скрізь менше вузької ненависти, а більше людяности.

Д. Вартовий помиляється, кажучи, що історія не знає ніяких „підлітератур“, ніяких літератур „для домашнього обиходу“ і т. д. В Германії і Італії есть досить багаті „підлітератури“ на діялектах. У Франції література новопровансальська, котра вживає мови не менш самостоячої, ніж українська, есть доси, по суті своїй, література „для домашнього обиходу“ і її писателі, між инчим первокласний талант, як Містраль, звичайно видають свої твори з перекладом на „общефранцуську“ мову. Література новопровансальська ще менше має прози, ніж українська, хоч має дуже талантовитих поетів і беллетристів.

З другого боку історія зробила таке, що література голландська, котра вживає дольно-німецької мови — діялекту, котрому подібні в Германії вживаються лишень для „підлітератури“ платдейчу, (поезії, беллетристики) есть широка

самостояча література. Тай література провансальська, котра у Франції „підлітература“, в Каталонії далеко ширша. О, природа, чи історія дуже плодовита на вигадки!

Знаючи се, я ніколи не радив, (як приписує мені д. В.) ні звужувати, ні розширяти літературу українську, а тим більше галицьку, — задля самої доктрини національної, а не по потребі громадській. Що я радив, при даних обставинах, українським популярним писателям, не дуже відрізняти свої писаня від російських по термінології і графіці, се зовсім друге діло. Не давно майже те саме казали корреспонденти львівської „Зорі“, україно́філи чистої води, котрі слідили за „українською книжкою на селі“. Я тілько звертав увагу на теперішні обставини народньої освіти і літератури в Росії.

В усякім разі тепер ще виступи українських белетристів і поетів із круга сільського життя скорше підпирають ту теорію, що вони не мусять з него виходити, з сих рамок, ніж противну, бо в усякім разі ті виступи не вдачні, тоді як в кругі „простонароднім“ українська белетристика й поезія завоювала собі значну пошану. А все таки я не був і не буду проти проби тих виступів, а тілько хотів би, щоб вони були більше вдачні.

В остатні роки українські писателі в Росії зробили чимало проб виступити з сільсько-українського кругу в праці над перекладами з чужих мов. Тілько-ж між тими пробами вдачними можна признати лиш переклади Куліша з Шекспіра і Байрона, бо тілько в тих перекладах видно добру літературну школу, справді европейську. Потім можна почасти вдовольнитись перекладом Одіссеї д. Байди. Инші-ж переклади українські не можуть ніяк задовольнити елементарних бажань. Нігде нема такої licentiae traductoricae як у нас. Напр. д. Лобода, перекладчик Тараса Бульби, сміло поприписував до Гоголевого тексту цілі тиради. Такий переклад переглядала купа людей і ніхто не завважив, що се річ антілітературна. На перекладчика напались приятелі тілько тоді, як Юзефович у „Кіевлянині“ обвинив д. Лободу в тому, що він приписав Гоголеві думку про „осібного царя для України“. В усякім же разі не можна нікому дати в руки працю д. Лободи, як переклад Гоголя; так що ся праця, роблена щиро і з великим трудом, тепер пропаща. Руданський вважав себе в праві обскубти Гомера від знаменитих його епітетів лишень для того, щоб перекласти Іліяду не характерним же гексаметром, а складом українських дітських пісень! Тепер д. Ніщинський видав нам Софокля, перелицьованого по своєму.

Переклад Дантового Ада д. Сивеньким доходить часто до повного скандала, так, що питаєш себе, з якого тексту перекладав наш земляк? Тут власне згадаєш слівце: traduttore — tradittore!

Через се майже всі проби перекладів російськими Українцями творів европейських поетів — праця пропаща. Літературно образований батько на Україні, навіть україно-філ, не може дати тих перекладів своїм дітям замісць російських. Тут опять приходить ся ждати від українських писателів більше літературного образованя, більше праці, коли не талантів, котрі звісно, в руках божих.

Се вже було написано, коли ми дістали ч. 2 „Буковини", де д. В. проводить далі розмову про мене, навіть особисто, при чому приписує мені, мов би то я думаю, що українська література й на віки мусить бути бідною, що я не можу собі „уявити иншого становища", що я забуваю, що есть ще літератури, богатші від російської, що я навіть поклоняюсь таким представителям російської культури, як „урядники". Се вже чисті фантазії д. Вартового — полеміка для полеміки! А на біографічні здогади про мене д. В., котрий каже, що „Драгоманів навчився, освітився, виховався і вигодувався (боже, яке богатство глаголів!) московською мовою, літературою, освітою", я позволю собі сказати, що я з малечка говорив і українською мовою, (мій батько збирав українські пісні й писав українські вірші; з дитинства попри російських книгах читав і по французькому й по німецькому; а з 20—25 рр. свого житя читаю на 5 новоевропейських мовах, окрім словянських, більшу частину свого зрілого віку прожив не в Росії, — і коли хоче знати д. Вартовий, „кохаюсь" більш усего в літературі, як і в загалі культурі й політиці англійській! — і готовий дожити віку зовсім без книг російських, окрім спеціяльних мого фаху! Значить, для мене особисто здогади д. Вартового не мають ніякого прикладу. Але я бачив на Україні такі факти, що на 100 україноФілів ледви 2—3 читали европейські книги, та й то більше фахові, і що більша частина навіть українських писателів не зна ні одної европейської мови. Які при такому стані річей можуть бути відносини української літератури до російської і образованє українських писателів, коли вони будуть гордувати навіть російською літературою? От на такі факти треба-б звернути увагу д. Вартовому, а не вдовольнятись фразами, що мовляв, „есть літератури богатші від російської і що з них вільно кожному здобувати собі розумову їжу". Про себе ми скажемо, що ми-б слова не говорили про культурну вартість російської літератури, як би бачили на Україні

хоч де небудь рішучі заходи для того, щоб здобувати ту їжу безпосередно з Західної Европи і як би в писанях нових українських літераторів не била в очі явна необразованість, навіть просто літературна.

Перейдемо тепер у Галичину. Перш усего я мушу сказати, що думки мої про літературу галицько-руську зовсім невірно пересказані д. Вартовим. Я не маю в себе ні одного екземпляра своєї роботки, про котру говорить д. Вартовий, але я не памятаю, щоб там були вирази, котрі-б дали рацію д. Вартовому приписувати мені думку, буцім то література галицька єсть „тілько наростком літератури російськоі", чи як каже д. В. „общеруськоі". Я завше знав, що література галицька виросла з обставин австро-словянських і держить ся переважно ними, хоч і підпада впливам російським і українським, та й то більш по формі, ніж по суті. Так література „москвофільська" нічого спільного по суті з російською не має. Література „народовців" більше зближаєть ся з українською, а через те, по духу, і з російською, але все таки по суті далека від них, так що напр. навіть культ Шевченка не перешкоджа народовцям зоставатись по суті австро-рутенцями. Тілько „радикальна фракційка" галицька справді близька до російсько-українського письменства, та й на неї чим раз більше впливає безпосередно західна Европа, в чому я бачу показ початку більш рішучоі еманціпації і російсько-українськоі літератури від російськоі.

Тілько-ж тепер галицька література дуже слаба, щоб робити конкуренцію російській, і при всіх теперішніх обставинах навіть не може скоро розширитись.

Проби показали, що Галичина не в стані оплатити свою літературу, окрім популярноі. А тимчасом російська Україна (9—10 губерній) оплачує 1/3 видатків на російське письменство, як се видно зо статистики пренумерантів „Современника", „Вѣстника Европы", „Русской Старины" і т. и. Значить, Галичина мусіла-б шукати собі базару для своєї літератури в Росії. Се тепер неможливо через цензуру російську (значить, Галичина мусить помагати політичній переміні в Росії!), а також через те, що галицько-руська література зовсім не відповіда літературному смаку російському. Вона відстала від него років на 50, коли не на 100!

Для Росіян галицька наука — схоластика, галицька публіцістика — реакційна, галицька беллетристика — псевдоклясична мертвеччина. Виключити треба тілько твори Федьковича, Франка, та радикальну публіцістику, котрих

усе таки читають у Росії українські кружки*), а також трохи й Москалі й Поляки.**) Навіть перекладів галицьких в Росії не стануть читати, коли-б їйх пустила вільно цензура. Напр. „Бібліотека найзнаменитших писателів“ дає переклади річей, котрі давно вже Росіяне прочитали на російському й ліпше переложені. Про літературну школу галицьких перекладчиків свідчить ліпше всего те, що перекладчик „Обломова“, цілком викинув цілу главу: „Сонъ Обломова“, котра поясняє увесь характер героя, і в той же час єсть одним з перлів европейських літератур! Окрім того по галицьким перекладам напр. французьких і англійських писателів зараз видно, що вони зроблені не з оригіналів, а з німецьких, або польських перекладів.

Вже одна кумедна транскріпція французьких та англійських імен, котра прийшла через німецьку та польську транскріпцію і вимову, примусить російського Українця, звикшого в Росії до фонетичної транскріпції імен, відповідно вимові їйх в оригіналі, кинути галицький переклад „найзнаменитшого писателя“. Очевидно, що поки Галичина не пристане до новішого европейського житя в науці, політиці й культурі, доти галицька література не йтиме в Росію і не може там підпирати українську літературну автономію.

Ось як фактичні обставини спиняють зріст української літератури і підпирають гегемонію над нею літератури російської, котра не може тепер не бути своєю, рідною і для освічених Українців. Середня людина не може бути поліглотом. Вона потребує одної мови, котра-б вязала її зо світом. Які-б не були етнографічні відносини людини до такої мови, а коли та людина прочитала на ній у перше Шекспіра, Гюго, Шіллєра, Гайне; через неї слідить за тим, що говорять в паризькій академії, англійському парламенті, на наукових і соціяльних конгресах і т. и., то мова та і її література не може не стати людині своєю, рідною.

Такі факти треба розібрати в усій їх суті, а не зводити всю розмову в сій справі на саме насильне помосковлїня та на самостоячість української мови, признану Міклосічем і т. д., — як не треба зводити також літературну критику українську на самохвальство та взаємні кадила, котрі тепер у такій моді між „патріотичними“ кругами в російській Україні й Галичині. Ні одна, навіть

*) І „Буковина“ мала і має там своїх читателів. (Увага редакції „Буковини“).

**) Остатними роками почали в Росії читати „Зорю“ і „Дзвінок“, але-ж ті видання на більшу половину наповняють російські Українці, а спеціяльно галицьких виробів там Росіяне не дуже то хвалять.

дужча література не видержить без задухи тих кадил, а наша просто сохне в їх димі. Пригадаймо, що дійсний зріст російської літератури почав ся власне з того часу, коли Бєлінский, перед лицем самого Пушкина, зважив ся напечатати, що в Росії ще нема літератури.

За такі слова Бєлінського трохи не розірвали тодішні патентовані російські „патріоти“, а тим часом історія показала, що в словах Бєлінського й був правдивий патріотизм.

P. S. Ми дуже раді. що можемо вказати на допись д. Вільхівського „З України“, в „Правді“ 1893 за міс. лютий, як на доказ того, що найновіщі українські писателі близько підходять до нашого погляду на теперішній стан нашої літератури. Д. Вільхівский, котрий вже нераз висказував здорові думки в дописях своіх у „Буковині“. „Зорі“ і „Правді“, тепер говорить про те, коли галицька печать може мати інтерес для публіки української в Росії, — і доволі ясно каже, що теперішна галицько-українська печать майже ніякого інтересу там мати не може.

„Українська інтелігенція в Росії, каже д. Вільхівский, має в руках досить велику російську літературу і досить звикла до неї. Ся література є безперечно живою і дужою літературою і через те вдоволняє богатьом духовним потребам, що має інтелігент Українець. Коли українське письменство буде йти тілько слідом за російським, . . . то воно здобуде прихильности від нашої інтелігенції, яка те саме знаходить і в московській літературі... Се-ж я кажу так, що коли „те саме знаходить“, а найсправді воно і того не було, бо досі наша інтелігенція не знаходила в українському письменстві навіть тої живої течії, яка є у російському, а знаходила більш клєрикально-консервативне рутенство, бурсацько-семинарську мертвоту. Де-ж ій було прихиляти ся до українського письменства?“

„Ні, коли хочуть ~~українсько~~-руські письменники, щоб їх читано і в Росії, щоб їх твори посували наперед українську справу, то мусять вони давати те, ~~чого~~ не може, не має сили через свої обставини дати російське письменство... В Росії письменству нема волі. думка спиняєть ся цензурними заходами, — хай галицькі видання дадуть нам приклад вільної думки, думки не підрізаної ні офіціяльними, ні хатними цензурними ножицями, — і тоді вони можуть бути певні, що їх читати муть і в Росії, не вважаючи ні на які цензурні заборони. Українська інтелігенція, як і в загалі російська, шукає волі, широко зрозумілого лібералізму, і хто ій його дасть, тим вона і цікавить ся“...

В сих словах далеко більше правди й розуміня добра для нашої літератури, ніж в оптімізмі д. Вартового в поглядах на літературу українську і в пессімізмі в поглядах на громаду і культуру російську, в котрій би то кн. В. Мещерский тепер замістив Герцена і котроі-б то характерним представителем тепер служить жандарм-урядник. Такі звістки посилати в австрійську Русь, значить свідомо, чи несвідомо обманювати закордонних братів, шкодити зросту думки про те, як власне може скріпитись українська література. Не станемо розводитись над тим, що кн. Мещерського ніхто в суріоз у Россіі ніколи не брав і не бере, ми вкажемо тілько на те, що напрямок інтелігенції в Россіі характеризуєть ся тепер зовсім не газетами, котрі справді дуже придавлені цензурою, (хоть і між газетами напр. „Русскія Вѣдомости“ держуть ся прогрессівного напрямку досить твердо) — а місячниками. Між тими-ж прогрессівні, — „Вѣстник Европы“, „Русская Мысль“, „Сѣверный Вѣстникъ“ явно переважають консервативні і мають в сумі яких 20—25.000 пренумерантів, між котримі третю частину власне в українських губерніях.

Порівнайте хоч по 2 книжки названих місячників з галицькими виданями, то зараз же побачите, що людина, котра мати-ме в руках ті місячники, може держати свою голову в сучасній передовій Европі, — тоді як галицько-українська література тої Европи не хоче знати.*) В тім то наше найбільше горе, що коли в Россіі давить печать реакція поліцейська, в Галичині ії мертвить реакція громадська, добровільна, а в Україні необразованість самих літераторів! Остатні хиби страшніщі всяких цензур, і поки вони не будуть усунені, доти наша література не стане на дорогу розвитку.

(Конець листу в „Буковину“).

---

*) Підіть напр. в редакції галицьких видань, в товариства галицькі, чи знайдете ви там напр. французьку, або англійську книгу, місячник? Там і з німецькими не густо, крім хиба газет, з котрих врештою все таки можна було-б нарізати чогось живіщаго і путніщого, ніж звичайні звістки по галицьких по газетах! — Вище ми говорили про періодичні видання російські, котрі слідять за Европою. До того не забуваймо перекладів книг, котрі остатнимн часами знов оживились у Россіі. Так напр. в остатні місяці там явились перекл. таких капітальних діл, як Буасьє — „Паденіе язычества“, Сорель — „Европа і французька роволюція“, Грін — „Исторія англійскаго народа“, Дюрінг — „Курсь національной и соціяльной экономіи“, котрі треба знати і спеціялістам і просто образованим людям.

II.

Новина думки про самостоячу українську літературу. Поява сеї думки у Костомарова і Куліша. Їх пізніщі погляди, більше панруські. Автономні думки і праці Нечуя. Новіщі праці російських Українців і австрійських Русинів для зросту українськоі літературноі автономіі. Неслушність автономного фанатизму в сій справі в Росіі і в Австріі. Погляди д. Вартового на москалефілів галицьких. Резонна половина їх і фанатична. Складний характер австроруського москалефільства. Його натуральні причини. Заграничний і реакційний елемент в нему, а надто в його генеральному штабі. Москалефільська молодіж. Провінціальні москалефіли. Точки незгоди і можливоі солідарности австроруських москалефілів і радикалів. Церковна реформа, православіе і справа свободи совісти в Галичині. Стан москалефілів і радикалів перед сими справами.

Огляд зросту думок про самостоячість українськоі літератури не зовсім входить в цілі наших листів і заслугує осібноі студіі. Та все таки ми мусимо тут сказати дещо в сій справі хоч в загальних рисах.

Ми вже вказали на те, що старші українські писателі і сам Шевченко зовсім ще не думали про осібну літературу українську, а надто рівну в усему з російською. І доси есть такі українські писателі, котрі і зостались на сім же ступні. Думки про самостоячу українську літературу проскакують у Костомарова перед його арештом, очевидно під упливом західнославянських патріотів, чеських і іллірських. Тілько ж в часи „Основи“ Костомаров обявив всі літературні заходи українських писателів діллетантством окрім праці коло популярноі літератури, в котрій одній вбачав серіозне діло. В огляді українськоі літератури, зробленому для книги Гербеля „Поэзія славянъ“, Костомаров виразно признав, що українська література істнує і може істнувати лишень „для домашнього обиходу“, як підрядна російській. В пізніщих статях своіх у „Вѣстн. Европы“ він розвивав подібнуж думку, не хвалючи навіть намірів перекладати на українську мову таких авторів, як Шекспір, а напираючи на потребу літератури про простий народ і для него. В сі часи Костомаров дав чудненький образ твору вкупі російського і українського, — в

повісти „Черниговка“, в котрій все, що йде від автора, написано по російському, а розмови дієвих осіб написані по українському.

В часи „Основи“ енергічно виступив з думкою про самостоячу українську літературу д. Куліш, котрий придумав для російської літератури і термін: „сусідня, або за Есманьска словесність“. (Есмань — річка на східній границі Чернигівської губернії). Куліш перший у нас почав писати тоді критичні і історичні статі по українському, — історичні, з рештою, на пів популярні, як „Хмельниччина“. Пізніще Куліш напечатав по українському у „Правді“ „Перший период козацтва“, одну з найліпших у нас праць історичних, став печатати переклади Біблії, — та в той же час був обернувся і до російської літератури більше прихильно, очевидно, признаючи і їйї не тільки сусідньою, а все таки, по своєму рідною Українцям. Тепер він ужива термінів: староруська для української мови і літератури і новоруська для російської, пише по російському свої наукові твори з явно панруською тенденцією, а в той же час перекладами своїми на українську мову з Шекспіра, Байрона і др. розширя українську літературу за границі простонародности, а своїми оригінальними українськими творами (про зміст котрих тут не доречі говорити), те ж не простонародніми по сюжетам, зручно вбогача нашу літературну мову.

Думка про повну самостоячість української національности і літератури енергічніще проявилась у декого з новіщих українських писателів, напр. у Нечуя, котрий почав писати по українському романи з життя людей университетського образованя (Уривки з „Чорних Хмар“ явились у „Правді“ 1873 р. Раніще в Галичині стали появлятись з подібними намірами повісті д. Конисього, але вони були мало звісні в Росії, та й дуже вже слабі з усіх боків, окрім мови). Як уже сказано, романи ті слабіщі, ніж повісти Нечуя з простонародного життя, та й з ідейного боку не показують великої освіти в самого автора. Нечуй же написав по українському і досить обширну наукову студію: „Світогляд українського народу“, але студія та не могла звернути на себе уваги в науковому світі, бо в ній не видно знакомства з станом мітологічної науки в Европі, та і в самій Росії погляди учеників Грімм-Куновської школи, таких як Афанасьєв, за котрими пішов Нечуй, вже стали застарілими.

Треба завважати, що есть ще одна причина, котра спиня зріст літератури української, по крайній мірі політичної і примушує навіть автономістів-Українців писати по росейському. Тепер безспорно інтеллігентному Українцеві

лекше читати писане по російському, ніж по українському. Окрім того, доля автономії Україні залежить від загальної політичної реформи Росії. Значить всякий, хто пише про політичні справи навіть українські по українському, зразу обрізує собі $^9/_{10}$ публіки в тої, котру міг би мати, і не осягає ніякого реального інтересу, бо політичні справи біжуть. Тілько тоді, коли в Росії встановлена буде політична воля, за помічю в першій лінії всеросійської агітації на всеросійській же мові, — настане для українських політиків і публіцістів потрібний спокій, при котрому вони могтимуть потроху виробляти собі українську політичну літературу і відповідну для неї свою публіку. Тепер же по українському варто писати про політичні речі лишень для Галичан.

В загалі можна сказати, що думка про зовсім самостоячу літературу українську єсть думка більше австроруська, ніж російсько-українська. Воно й натурально, бо в Австрійській Русі тепер єсть для такої літератури більше реальної підстави. Горе тілько, що ідейна відсталість австроруських писателів навіть у порівнаню з російсько-українськими лежить колодою на дорові поступу тої літератури. Яку будучність та література матиме в Австрії, не станемо загадувати. Порахуємо ліпше здобутки її до сего часу.

Здобутки ті більш формальні, ніж реальні, більше в кадрах і підставах літератури, ніж у самій літературі. Найважніщі з тих підстав — учебники шкільні, елементарні й гімназіальні. Тут народовцям, а надто „Просвіті“ належить повна заслуга, хоч улекшена офіціальними обставинами й заходами. Для російської України поки що та педагогічна література галицька великої вартости мати не може, як через ріжницю обставин шкільних, так і через дуже малу старанність галицьких авторів і перекладчиків коло обробки мови. Мова та російським Українцям видається важкою, мішаною, часто зовсім варварською. Ліпше оброблені лишень учебники по словесности: дд. Партицького, Ол. Барвінського і др.

По части вищої науки австроруська література появила дуже не багато, не глядючи на те, що в ній вже більше 40 років існують руські університетські катедри. Найліпша праця на сім полі австро-руська і така, котру будуть найліпше читати в Росії, — се „Исторія литературы рускои“ д. Ом. Огоновського. Тілько ж се лишень звод матеріалу найбільше про нову малоруську літературу XIX ст., а властиво наукової обробки його автор не дав, бо, видимо, по своєму напрямку і по слабости загального образованя, не способен дати. Мова сеї праці старанно оброблена і легка, хоч манєра солодковата і без потреби підроблена під народні пісні часто дратує.

Слідити за европейською передовою думкою в науці й політиці пробують в Галичині лишень радикальні видання, котрі, за виємкою белетристики, найбільше, хоч все таки мало, читаються в Росії з усего, що печатається в Австрійській Русі. Але проб тих дуже мало. Число їіх, видимо, впиняється недостачею робітників і коштів видання в Австрійській Русі.

Після всего попереднього огляду можна сказати, що справа повної самостоячести української чи малоруської літератури ще й доси нова. Вона поки що більше тілько поставлена, як питане, ніж розрішена пробою, хоч усе таки можна сказати, що в остатні часи досить замітно вбільшились ознаки можливости значного розширеня тої літератури. В усякім разі на сім полі українським автономістам ще предстоіть багато праці, а поки що вони поступатимуть дуже не резонно (не науково!), коли вбачатимуть casus belli в тих, чи инших поглядах на сю справу з боку сусідів і своіх земляків.

Така миролюбна думка має і свою практичну, політичну вагу, а надто в Галичині.

В часи „Основи“ думка про широту українськоі літератури довела до сварки українофілів (з котрих більша частина була власне українськими славянофілями) і московських славянофілів, з котрими, як напр. з Аксаковими, Шевченко і Куліш перше дружили і в органах котрих Куліш викладав своі літературні погляди („Епилогъ къ Черной Радѣ“ в „Русской Бесѣдѣ“). Незгода між Українцями і масою московських славянофілів, певно, наступила б, в міру того як у остатніх розвивались би національно-державні централістичні думки, котрі зближали їіх з російськими центалістами-бюрократами западницькоі школи, як Катков. Та все таки тепер чудненько, коли згадаєш, що сварка між двома славянофільськими школами в Росії вийшла власне за справу більше теоретичну, ніж практичну, і що, після гарячоі сварки, в кінці і Костомаров і почасти Куліш прийшли до думок про відносини українського письменства не так далеких від тих, які в 1862—63 рр. висказували і Вол. Ламанский і Ів. Аксаков.

Тепер старе московське славянофільство вимира в хвилях бюрократично-реакційного централізму, від котрого воно не вміло обмежитись. В теперішних славяноблаготворительних кругах не видно навіть такого Ореста Міллера, котрий все таки благодушно плакав, що, „южнорусскимъ братьямъ“ не вільно читати по своєму навіть евангелія, і високо ставив Шевченка. Тепер голос в оборону українського слова в Росії почуєш лишень від ліберальних „западників“, потомків того Белінского, котрий хоч хвалив

українські пісні і намір Квітки писати українські популярні книжки, та сміявся над думкою про українську літературу і навіть над Шевченком, — та від „народників“, таких, як д. Златовратский, хоч і тут здибаєш такого л. Скабичевского, котрий, похваливши Шевченка, дивись! — ускуфне українство і новіщу українську літературу, видимо, ії не читавши. Та все таки хто зна? Може в Росії і возродиться яке славяноФільство розумніще, ніж теперішнє славяноблаготворительство, і внять стане хоч на точку Вол. Ламанського і Ів. Аксакова 1862 р. в справі української літератури. А з другого боку і ті западники, ліберали і народники, котрі не хвалять поліційних заборон проти українського слова, хоч при тому ображаються дуже широкими претензіями українських автономістів, не відповідаючими їх реальній праці, являють з себе такий громадський елемент, котрий зовсім легковажити не слід.

Звісно, в українській, як і в усякій справі головне діло працювати самому, не складаючись на чужу ласку. Та все таки на віщо-ж сваритись з сусідами за той бік справи, котрий ще недопевнений пробою? Досить буде, коли нам признано буде те, що вже ми виробили своєю працею. Дальніще рішить дальніща праця.

Справа про широту української літератури, відносно до російської, получила тепер особливу вагу, політичну. Через етнографічно-літературні формули тепер стали на ножах партії народовецька і москвофільська. Російські україноФіли рішучо стоять на боці народовців, як російські славяноФіли і централісти на боці москвофілів. Трохи оригінальний погляд висказав д. Вартовий в однім з своїх недавніх листів у „Буковині“ (л. XIV). Він подає голос за те, що коли б тілько галицькі москвофіли держали себе подібно Костомарову, котрий, при всій свій „прихильности до Москви“ не зрікався української народности, працював на ії добро і т. д., або подібно Наумовичу в 60—70 роки, коли той писав народні книжки чистою народною мовою, — то можна б було Українцям миритись з такими галицькими москвофілами. *)

В таких словах видно початок иншого погляду на річ, ніж у звичайних україноЛюбців. Остатні згори анахтемують галицьких „общерусів“, хоч ся анахтема часто буває дуже чудною і прямим лицемірством. Бо ж під сю анахтему дійсно мусять підойти не тілько такі люде, як Максимович, Костомаров і др., а й більша частина всіх теперішних укра-

*) Подібний погляд висказували й ми, між инчим в статі про Костомарова, посланій в „Правду“ на запит українського ії сотрудника. Але редакція „Правди“ зважила за ліпше не допустити до громади нашої відповіді.

інолюбців у Росії, котрі звичайно дуже мало пишуть по українському, або й зовсім не пишуть, тоді як пишуть по „московському“. Навіть з числа Українців, вибраних почесними членами товариств народовецьких, один не напечатав ні слова по українському, другий напечатав лишень кілька коротких біографічних справок, а оба багато печатали по московському і з думками історично-етнографічними досить общеруськими — в усякім разі відмінними від народовецьких теорій.

Тількож, не глядючи на початок такого безстороннього суду над галицькими москвофілами, д. Вартовий в кінці розмови прокляв тих москвофілів навіть досить фанатично. Причина такого звороту лежить, звісно, в фанатизмі самих галицьких москвофілів, але також і в абстрактній постанові всеї справи у д. Вартового.

Він вважа москалефільство більшости інтелігенції української в Росії за річ натуральну при даних обставинах, тоді як австрійських москвофілів зве просто ренегатами тому, що, мовляв, в Австрії нема московської культури. Тілько ж і в Польщі XVII-XVIII ст. не було московської культури, а чому ж напр. Іов Борецький, Б. Хмельницький, С. Палій і др. були москвофілами, хоч політичними, бо тоді про культуру в загалі мало думали?

Ми вже мали пригоду говорити про те, як невірно складати появу москвофільства серед Русинів австрійських на саме тілько ренегатство „погодінської колонії“ і т. д. Ренегатство тут було і есть, але були й суть і глибші причини, хоч може й патологічні. *) Перша причина — реакція домовим обставинам, котрі гнітуть австрійських Русинів, а друга — певний аристократизм, котрий відрива людей від мужицтва, між инчим і з його етнографічними ознаками, як мова. Найліпший доказ тому можна бачити на Венгерській Русі, де найчесніщі люде, патріоти — москвофіли. Поліпшити такий стан діла українолюбці можуть не фанатичним анахтемуванєм, а лишень працею коло своєї культури і демосу в загалі, а окрім того розважним, можливо спокійним поступованєм з москалефілами, не виключаючи згори всякої згоди з ними, по крайній мірі в деяких точках.

Правда, тепер ся згода дуже втруднена. Д. Вартовий справедливо показує на реакційність галицьких москвофілів,

*) Ренегатом можна назвати напр. Климаковича, котрий з гарячого українофіла раптом став москвофілом, але трудно назвати ренегатами напр. Зубрицького, або Дідицького, котрі з Рутенців стали по трохи москвофілами. Важко навіть назвати ренегатом Головацького, котрий теж по троху переходив від рутенської малорускости до москвофільства. Ніся того і д. Ом. Огоновський буде ренегатом, бо став із Рутенця українофілом.

на їх дружбу (або ліпше сказати: службу) з Побєдоносцевським елементом у Росії. Тілько ж для правдивого суду в сій точці треба згадати і те, що значна частина україно-філів галицьких те ж реакціонери і слуги свого роду Побєдоносцевщини. Тут, значить, суть діла не в тих, чи инших національних фільствах, а в реакційних думках. Так треба й поставити справу!

До реакційности галицьких москвофілів, вказаної д. Вартовим, ми ще додамо страшенну політичну деморалізацію їх генерального штабу, ще більшу, ніж деморалізація відповідних народовецьких кругів Сі дві ознаки роблять всякі зносини з тим штабом неможливими для всякої людини, привикшої до скілько небудь чистої компанії.

Але окрім того генерального штабу єсть другі москалефільські елементи в Галичині — провінціальні москалефіли, перемішані з рутенцями, і студентська молодіж. Ся молодіж в остатні роки було подавала надію на те, що заложить свою радикальну партію, по крайній мірі в деяких точках, — в політичних і соціальних, — подібну до руcько-української радикальної партії. Читателі „Народа“ знають, що ми не дуже то покладались на ті надії і остерегали наших молодших товаришів від дуже завчасного братаня з молодими москвофілами. Тепер уже можна сказати, що з надій тих не вийшло нічого, окрім маніфестацій проти львівського митрополіта, котрі, навіть відклавши на бік їх грубу форму, сами по собі ще нічого не означають.

Тілько ж можна сказати, молоді москалефіли нічого не зробили ще власне через свою молодість, в часи котрої всім ліпше приготовлятись до громадської праці наукою, ніж пускатись у активну роботу, та ще і політичну. Може й так! Та до того ми додамо, що, як видно по деяким публичним ознакам, спинила москалефільську молодіж від виступу з своїм радикалізмом, іще одна, дійсно хороблива причина: молодіж та не зважилась одірватись від львівського генерального штабу москалефілів, а той не зважить-ся одірватись від росейських Побєдоносцевських кругів.

Поки так стоятиме справа, — тут буде casus incurabilis. Тілько ж усе таки стояти перед москвофілами з апріорною анахтемою буде нерезонно. Особливо від молодіжі все ж можна сподіватись, що приступивши до якої громадської праці, хто небудь з неї візьметься і за народне діло і тоді навіть зрозуміє і вагу народньої мови і хоч скілько небудь зблизиться з народом і національно. Відмірювати заранї міру такого зближіня і національного почутя і грозити анахтемою за недостаточну міру було б нерезонним. Dunque vedremo! — ліпше скажемо ми, а не speriamo bene! як говорять Італіянці в безнадійних пригодах.

Обернувшись до москвофілів-Рутенців на провінції, ми знайдемо там більше симпатичного. Безспорно між ними есть люде добросовістні, котрі по своєму хотять полегкости своєму народу від усяких болячок і гніти і дешо роблять в сему напрямку. Звісно, брак політичного образованя, а також натиск львівського генерального штабу не дає тим людям виступити на чистий шлях. Але тут треба скласти надію на силу обставин і теперішнього світового поступу. Точки спільні українським поступовцям з чесніщими москалефілами можуть згодом визначитись, по крайній мірі на полі соціальнім і політичнім.

Вже й тепер дехто з москалефілів починають розуміти важність економічних справ в смислі більше-менше радикальнім. *) Єсть такі, котрі розуміють потребу політичних реформ в напрямку демократичному, напр. загального виборчого права. На полі культурнім деякі москалефіли не зовсім відмовляють вартости народній мові, по крайній мірі в літературі елементарній. Коли що пошкодило в сій точці в остатні часи, то власне нова ера з її поліцейськими погрозами москалефілам, бо поліцейське україножільство мусіло також роздратувати галицьких общерусів, як поліцейська общеруськість в Росії роздратувала україножілів.

Найбільшою перепоною між українськими поступовцями і москалефілами стоїть клерікалізм остатніх. Тілько ж упять таки треба згадати, що клерікалізму чимало і серед народовців. Тут треба скласти надію на зріст і серед Галичан думки, котра все таки де-далі все більше ширить-ся і на сході Европи, а власне, що в справах віри треба кождому залишити свободу вірити, чи не вірити і що, відповідно сему, найліпше впорядкованє справи релігійної есть не тілько повна толеранція, а й поділ церкви від держави, про котрий галицькі радикали поставили думку навіть селян, і селяне приняли її не без сімпатії. А треба завважати, що так, як складаються справи в Галичині, то виходить,

*) В свій час Наумович не мало попрацював для ширення серед народу думки про кооперацію. Дещо в сім напрямку роблять і тепер дехто з москалефілів. Єсть москалефіли, котрі підпирають між народом думку про солідарність (змову) перед панами в справі найму на полеві роботи і т. и. В таких точках чесніщі москалефіли на провинції сходяться з ліпшими народовцями. — P. S. Після того, як усі наші листи були написані, відбулось 29 сентября окружне віче в Стрию, де провінціальні народовці і москвофіли, а також радикали радились досить мирно і солідарно приняли резолюції в таких важних політичних справах, як реформа виборчого права, скликанє всенароднього віча ві Львові і т. и. Також звісний народовець, д. Олесницький сконстатував, що Стрийщина єсть краєм, де „люде обох партій працюють згідно над піднесенєм народу“, а москвофіл д. Антоневич виступив в оборону щирости намірів народовця д. Романчука, хоч сам з ним і не згоджується.

що москвофіли, навіть клерикали, навряд чи не спосібніші прийняти сю думку, ніж народовецькі клерикали з переконання, чи з політики.

Всякому видно, що в Галичині ведеться систематично переробка унії на латинське католицтво, та ще й за поміччю державної і краєвої власти, з котрих остатня тепер панько-польська. Загал народовців не зна, як йому бути в сій справі. Більшість недовольна початою і поступаючою „церковною реформою“, і не так давно висилала проти неї протести, котрі возила в Відень спільна з мокалефілами депутація, в якій був і священник — проф. Ом. Огоновський. Тілько ж нова ера спутала ту оппозіцію, і тепер одна частина народовців (фракція „Правди“) явно сприяє реформі, тоді як друга (фракція „Дѣла“) щось бормоче проти неї, та не зважується на рішучу оппозіцію. Москалефіли ж рішучо недовольні реформою, при чому деякі з них сімпатизують з православієм.

Православіе греко-російське не може бути симпатичним поступовцям, як і всякий инший ислам. Та в наші часи свободи совісти і проти православія не личить так виступати, як виступають напр. народовецькі органи з часів процесу Наумовича і Грабар, то б то криками про державну і національну зраду, і підпирати в сій точці панько польську католицьку поліцію. Мало того, наклін до православія, при загальнім недовольстві Галичан польсько-католицькою реформою унії, може послужити в Галичині власне справі свободи совісти і поділу церкви від держави. Галицькі православні і в загалі сторонники „чистоти восточного обряду“ і независимости уніяцької церкви, бачучи проти себе державний і краєвий уряд, мусять, як усякі діссіденти, требувати свободи совісти, автономії конфессійних громад і в кінці поділу церкви від держави. А се все такі речі, котрі входять і в програму поступовців.

Так в Англії і Шотландії радикальні протестанти, забуваючи свою давну ненависть до панського Риму, як до нового Вавилону і сідала апокаліптичного дракона, помагали католикам в справі скасуваня привілегій епископальної державної церкви в Ірландії, з надією, що потім настане черга такої ж реформи і в них дома, — великобританські вільнодумці робили те ж, в надії дійти до повного поділу церкви і держави. І до того тепер іде Великобританія після Ірландії!

Окрім того політіка есть перш усего політика, то б то упорядкованє справ державних і соціяльних. Нема нічого більше не резонного, як перемішувати з ними справи куль-

турні, — як національно-літературні, релігійні і т. д. Нарешті сам же д. Вартовий говорить, що для оборони національности треба певних державних прав, а для того, що б народ міг розуміти вартість своєї національности і боротись за неї, треба, що б його добробут економічний був піднятий. Після сего зовсім не резонно буде накладати згори анахтему на тих москалефілів, котрі будуть працювати для розширеня політичних прав нашого народу в Австрії і для піднятя його добробуту. Аби тілько права ті розширились, а добробут той піднявся, то і національність наша сама собою підніметься. Ждати иншого, значить не вірити в саму жизненність тої національности. Значить, і від москвофілів, чи общерусів галицьких слід требувати не того, що б вони поділяли наші національно-літературні погляди, а що б вони працювали для розширеня політичних прав народу нашого і його добробуту, а тоді народ сам піде по нашій національній дорозі, а не по їхній, і переломить і їх у сій точці.

Анахтеми ж тут нічого не поможуть, а боротьба з москалефілами „всякими способами“, — в тім числі і поліцейськими, яку ведуть народовці, а надто фракції „Правди“, — тілько пошкодить, окрім того, що вона ж гидка сама по собі. Звісно, теперішнім галицьким москвофілам, навіть ліпшим, страшенно далеко від того, що б стати на порядну дорогу, але замісць анахтем, ми ліпше зробимо, коли будемо показувати їм на ту дорогу.

Так то з ріжних боків виставляються точки можливої солідарности поступовців українських навіть з австро-руськими москвофілами, — точки, котрі в суммі своїй зовсім рівноважать солідарність тих поступовців з народовцями україно-філами в справі національній. При теперішнім стані партій в Галичині, поступовці-радикали найліпше зроблять, коли найменше будуть бавитись в играшки парламентарної „тактики“ зо всякими другими партіями, а звернуть найбільше уваги на те, що б прихилити до своїх основних прінціпів найбільшу часть людей, а надто з простого народу, котрий в руській людности Галичини есть класом, хоч найбідніщим, а все таки найбільше независимим і найважніщим вже по своєму числу. Тілько ж ті поступовці мусять не стояти з апріорними анахтемами ні проти якої руської партії, а мусять, виставивши свої національні, як і соціальні і політичні прінціпи, бути готові до солідарної, або до параллельної політики зо всякою партією, котра прийме яку небудь точку з їїх програми, — з москалефільською, як і україно-фільською. А в точках спеціальних радикалізм fara da se — сам себе постоїть!

Розумна політіка потрібує ідеалізму, широко- і далекоглядного, а сентіментальність і фанатичне доктринерство кружкове також неподібні до него, як і оппортуністичне хиляне на всі боки!

III.

Нові листи д. Вартового в „Буковині“. Їх новий характер. Рішуча заява радикальної програми політичної і соціальної. Зміна погляду на нас грішних. Наша прихильність до Москви і до Австрії. Сентіментальність постанови д. Вартовим справи про згоду між народовцями і радикалами в Галичині. Його історичний недогляд: радикалізм річ стара в українському руху, а консерватизм і ново-ерство — нова; ренегатський елемент в українському консерватизмі і ново-ерстві. Отчаянно-брехливий елемент в борні новоерців проти радикалів. Його вплив на Україні. Початок кінця сего впливу в нових листах д. Вартового. Точки згоди радикалів і д. Вартового. Точки незгоди: дрібниці і непорозуміне. Порожнеча миротворства д. Вартового. Наш прект практичного миротворства. Його неймовірність. Точки незгоди самого д. Вартового з народовцями. Непреміннність війни його зо львівськими народовцями Потреба самостоячої організації поступових націоналів українських. Народовська лівиця.

Кінець кінців: з ким мир, а з ким війна?

Всі наші попередні листи були давно написані, коли ми прочитали в нумерах 29—32 „Буковини“ нові листи д. Вартового під тим же заголовком. Спершу ми думали дещо змінити в наших листах після сих нових листів, але, роздумавшись, зоставили нами написане, як було, а з поводу новонаписанного д. Вартовим поклали собі поговорити осібно. Хто з увагою перечита старі і нові листи д. Вартового, той побачить, що автор трохи, а по правді, то й значно змінив свої думки, а надто спосіб трактувати справи, — так що старі й нові листи його показують власне дві фази в розвитку думок автора, котрий видимо дещо перечитав нове й передумав на ново. Позаяк на Україні есть люде, котрі стоять ще на фазі старих листів д. Вартового, то нехай і наша передня розмова з ним зостанеться так, як була вона написана (Зовсім в духу перших листів д. Варто-

вого написана „Profession de foi молодих Українців“, напечатана в „Правді“, „Ділі“ й „Буковині“). А з новими думками д. Вартового, чи з новими відтінками їх, ми поговоримо осібно.

Перш усего перепишемо до себе початковий уступ з XIII-ого листу:

„Перші XII“ „Листів з України наддніпрянськоі“ писали ся ще тоді, як „Буковину“ пускано в Росію, і писали ся з оглядом на цензуру. Тим чимало зістало ся там недобалаканого. Між иншим сказано там (в листі про програму молодих свідомих Русинів-Українців), що мусять Русини-Українці дбати про те, щоб відмінив ся сьогочасний режім у Росії та щоб підніс ся добробут народній. Одже в слова про те, щоб відмінювати режім російський, ми клали не инше яке розуміння, а тільки те, що сей режім мусить відмінити ся радикально і першим ступенем до того мусить бути конституція. Так само і що до добробуту народнього, то розуміли ми, що свідомі Українці-Русини ніяк не можуть погодити ся з тим, щоб і далі на Вкраіні панував такий лад, де заможний експлуататор за малим не верхи їздить на убогому працьовникові.

„Не тільки як просто люде, але й як українські національ мусимо ми дбати і про инший соціально-економічний лад. Без політичної волі неможлива есть річ бороти ся за свої національні права й виборювати їх: без добробуту народнього неможлива есть річ довести робітний народ до національного самопізнання: се можливо тільки тоді, коли у мужика буде час і змога на те, щоб освічувати ся, а тепер сього нема, бо усе його життя йде на важку працю за сухий шматок хліба.

„Ось через віщо мусимо ми усякими способами розповсюджувати у Росії ідеі конституційні — не тільки друком, але й просто словом. Ми повинні виразно собі сказати, що для нашого діла нам треба конституції і що кожен свідомий Русин-Українець повинен бути конституціоналістом. Постановивши собі сю тезу яко необхідну, ми від разу перестанемо хитати ся на всі боки, вишукуючи всяких штучних способів запобігти ласки в уряду: ласки в него ми не запобіжимо ніколи, а просто мусимо відмінити самий уряд та й годі. Отож на нашому вкраінсько-руському прапорі поруч з словами „самостайність українсько-руськоі нації“ мусять стояти слова конституція в Росії, яко спосіб здобути нові кращі порядки.

„Третьою тезою на тому-ж прапорі мусить бути добробут народній, і щоб досягти його, мусимо поки що робити на тому полі, яке зоставляє нам російський

уряд, а як здобудемо конституцію, то й на ширшому, бо-ж добробут народній розуміємо ми не яко які палліятівні полекшіння там чи там мужикові, а яко такий лад, де не буде ні експлуататорів, ні експлуатованих, хоча заздалегідь і не можемо сказати, які саме форми людських відносин дадуть нам той лад.

„З отсими трьома тезами на своїому прапорі ми й повинні виступати перед людьми і єднати ся з тими, хто прихильний буде до них. А коли ми будемо виразно з таким прапором виступати, то певне здобудемо прихильности від поступових російських елементів (опріч, звісно, тих псевдо-поступовців Москалів, що не можуть ніяк погодити ся з думкою про українську національну самостайність) і зможем гуртом, в купі з ними, швидше подужати реакцію і здобути собі людські права".

Хто зрівня отсей уступ з відповідними місцями попередніх листів д. Вартового, а надто в справі соціяльній, той побачить, що тут есть не сама тілько редакційна (для цензури) відміна. В нових словах д. Вартовий по соціальній справі просто стає на точку практичних соціалістів, не дожидаючись, поки в конець вияснить ся спор між індівідуалізмом та колектівізмом. Зрештою ми не станемо спиритись з д. Вартовим про генезу його думок, а вдовольняємось (радіючи!) і тим, що і в політичній справі, і в соціальній він згодився з думками наших радикалів.

Дуже приблизився д. Вартовий до них і в других точках. Ми, особисто, мусимо занотувати, що він став значно милостивіщий і до нас. Нещасний Драгоманов вийшов у него вже не зрадником, котрий „за шмат гнилої московської ковбаси продасть матір-Україну", а хоть і „москвофілом", або „прихильником до Москви", та все таки таким, котрий „зостається на вкраінсько-руському грунті, не зрікається своєї народности і працює їй на користь і добро, як те робив Микола Костомаров".

Хоч нам трошки ніяково, а ми мусимо сказати два слова з поводу такого суду д. Вартового, не ради себе, а ради того, що есть уже і згодом ще буде більше земляків, котрі опинять ся в такому ж стані, як і ми. Не без користи буде вияснити той стан. Хоч для нас компанія з Костомаровим аж занадто почесна, та ми мусимо зрекатись тої чести, вказавши д. Вартовому на ріжницю часів, в котрі склались думки знаменитого історика і наші, а також на ріжницю обставин особистих і історичних. Костомаров був український славянофіл, вироєний виключно на російськім грунті, дальше котрого справи йому виявлялись досить неясно, мало торкали його. Почувши себе Українцем, Костомаров надав славянофільству своєму Феде-

ральний характер, та все таки виявляв собі славянство чимсь осібним від иншого світа і непремінно звязаним з Росією. З такими думками він виложив програму кирилометодієвського брацтва, навіть не натякнувши й словом на долю неславянських народів ні Росії, ні Австрії і Балканських сторін, з котрими, як напр. з Руминами і Мадярами треба ж було знайти якийсь лад у Славянських Сполучених Штатах, проєктованих Костомаровим від Адріатики до Берингового моря *).

Ми ж, за дозволом д. Вартового, зовсім ніякий — філ, ні україно філ, ні славяно філіл, а просто Українець зо вселюдськими тенденціями, або людина української нації (homo nationis ukrainicae, на манір того, як були колись christianus nationis anglicanae, gallicae, germanicae etc.), а до того така людина, котрій доля судила познакомитись не в книгах тілько, а в житю з земляками австрійськими, зблизитись з ними, поділитись з ними радістю і горем (більше, звісно, горем!) і на решті працею. По праці в остатні роки ми мабуть чи не більше стали Галичанином, ніж російським Українцем, а що до „прихильности", то ми стілько ж „прихильник до Москви", як і до Австрії.

Вся наша прихильність до Москви субєктівно національна зводиться на те, що ми радо читаємо Пушкина, Гоголя, Тургенева і т. и., — так майже таких „москвофілів" тепер чимало і між Французами, Англичанами і т. и. А обєктівно — політична прихильність наша до Москви зводиться лишень на те, що ми, не бачучи ніяких сурьозних підстав для українського державного сепаратізму в Росії, шукаємо виходу для українського автономізму в лібералізмі, спільнім з освіченими Великорусами, як також і членами других народів Росії. Тілько ж і д. Вартовий не дума инакше про сю справу!

Подібно тому ми прихильник і Австрії. В одміну Костомарова і товаришів, ми зовсім не думаємо про політичну єдність Славян, як про справу по меншій мірі занадто далеку від нашого віку, і також мало інтересуємось поділом Австрії, як і Росії. Ми думаємо тілько про те, як би могла поліпшитись доля наших земляків-Русинів в Австрії через уживане тих свобод, які вже за ними признані, і через політичні реформи ще будучі, з котрих деякі, напр. загальне виборче право, вже требують собі значні масси австрійських народів, як Німців та Чехів. Хоч і не маючий австрійських політичних прав, ми все таки літературно

*) Завважаємо, що попікшись на кир.-метод. брацтві, Костомаров опісля своїх політичних думок не висказував ясно.

працюємо на свою долю для такого поступового „австрійства“ серед прикарпатських Русинів *).

Звернувши більше уваги на сю річ в праці нашій і наростаючого гурту наших товаришів, русько-українських радикалів, д. Вартовий мусить признати одну, на перший погляд чудненьку, а з рештою натуральну прояву, — а власне, що ми, хоч отверто признаємось, що читаємо з більшим смаком якого небудь Тургенева, ніж плохих сучасних українських беллетристів (бо раз виробленого літературного смаку заховати годі!) — на ділі далеко менше Росіяне, ніж 99/100 придніпрянських україноФілів, котрі, в противність всім своїм фразам, все таки головами й серцями живуть у Росії і навіть галицьких справ на стілько не знають, що не потраплять з ким із Галичан брататись, і коли хто з них почнуть на що рахувати в Австрії, то потраплять власне на тамтошню Побѣдоносцевшину. Чи ми, при такій нашій прихильности до Австрії і до Москви вкупі, посуваємо наперед український автономізм, чи ні, — нехай роздума сам д. Вартовий.

А тілько роздумавши над сею справою і деякими з нею близько порідненими, д. Вартовий і зможе вірно оцінити теперішній русько-український радикалізм, котрим він в усякім раві заінтересувався.

Д. Вартовий вже рішуче признає заслуги того радикалізму, та все таки дивиться на него неісторично і не практично, а до того й підходить до справи дуже сентіментально, і через те не може власне дати ради і в тій точці, котра так болить його, а власне в справі „братовбійчої борні“ межи галицькими народовцями і радикалами.

Seid einig... einig... einig...! кличе нас д. Вартовий словами Шіллерової особи, котра кликала до того самих швайцарських конфедератів, а зовсім не конфедератів, Гесслера і Ейнзідлерських монахів у купі! Останнє було б скрайнім сентіменталізмом, котрий би привів до руїни власне справу швайцарських конфедератів.

Д. Вартовий, починаючи обговорювати борню галицько-українських партій, нагадує борню козацько-українських партій у XVII ст. Порівнанє недоладне! Не будемо говорити про те, що навіть на ту стару боротьбу не можна дивитись з самого лишень сентіментального погляду. Відкинувши тодішні гурти чистих егоістів, і тоді натурально було, що одні українські козаки думали врату-

*) Певно, колись і Галичина політично зблизиться з Україною російською, як і всі Славяне між собою, та се мабуть буде тілько тоді, коли виробиться якась всеевропейська федерація. Але се справа далека, а тепер на черзі стоїть переробь готових уже держав так, щоб в них людім було жити зносно.

вати „матку-Україну“ союзом з Москвою, другі — з Польщею, треті — з Туреччиною (подібні незгоди були тоді скрізь по світу), — треба зважити, що основи незгоди нових партій власне не такі, і ще натуральніщі. Незгоди нових партій роскладаються на лінії горізонтальній, а не вертікальній. Ханенко, Дорошенко, Самойлович і т. и. власне не ріжнились політичними, чи культурними думками, а лишень думками про практичні способи ратуваня козацтва заграничними союзами, чи піддантвами. А тепер скрізь есть партії консервативні, чи поступові по справам нутрішним: політичним, культурним і соціальним. Einig... вони не можуть бути, бо й такий миролюбець, як Христос казав же: „не мир приніс я, але меч!“ Сам д. Вартовий признає користь від критики радикалів, котра зробила те, що „темп українського життя пошвидчав“, тоді як перед тим воно „ставало якимсь задубілим і мертвим“.

А до того д. Вартовий невірно уявля собі найелементарну історію галицько-українського радикалізму. Він дуже помиляється, коли виводить його тілько з 1890 р. з часу заоснованя формальної „руcько-української радикальної партії“. Ми вже нагадували дійсну історію радикалізму в Галичині, з поводу статі д. Арабажина. Не будемо тепер повторятись. Скажемо лишень, що радикалізм в Галичині появився власне в 1862—64 рр. в купі з творами Шевченка. Тодішні молоді народовці були власне радикали: документ тому напр. брошура д. Ом. Партицького „Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка“, котра і тепер продається в Галичині. Сей радикалізм почали затемнювати старші Рутенці або москвофіли, як Лавровський, Качала, Ом. Огоновський і др., котрі пристали до народовців з ріжними „дипломатичними“ цілями і котрих народовці приняли до себе те ж по дипломатії. Але з народовецьких видань від часів „Мети“ аж до самої „Правди“ Вол. Барвінського можна виписати цілу хрестоматію досить радикальних уступів. Вся біда лишень у тому, що народовці самі не брали в сурьоз тих фраз — і перелякались страшно, коли в 70-ті роки молодші люде, підперши старі „українсько-хлопоманські“ думки новим інтернаціональним соціалізмом, задумали винести сі думки із стін кружкових у масси народу, не боючись переслідувань, майже завше противузаконних у Австрії.

Народовці перші підняли „братовбійчу борню“, приставши до москвофілів, котрі в 1877 р. з поводу першого процесу Павлика і Франка публично пожалкували, що в Австрії нема Сібіру. Хай д. Вартовий прочита в „Правді“ тодішні статі напр. Володимира Барвінського — Мойсея теперішніх львівських народовців, — то й побачить, хто

перший підняв розбрат, ба навіть, хто при тому явився рішучим ренегатом прінціпам українськоі демократіі, — „хлопоманіі“ чи „народовства“.

Не глядючи на те, ще в 80-ті роки теперішні старші галицькі радикали (Павлик, Франко і др.) пробували знайти спільний з псевдонародовцями грунт, пишучи в „Правді“, „Дѣлѣ“, „Батьківщині“, але скоро вияснилось, що вони мусять самі або стати ренегатами, або відійти на бік, а напр. Павлика так „Дѣло“ просто „виелімінувало із суспільности“ *).

Що-ж оставалось робити радикалам (т. є. консеквентним народовцям), як не скласти зовсім осібно свій гурт, свої органи, а далі полемізувати з народовцями, при чім їм прийшлось боронитись навіть від того, шо тепер обурює самого д. Вартового, то б то від брехні, буцім то вони не признають самої національности українськоі. Що-ж? ліпше б було, як би всі галицькі радикали 70-тих років вибрали собі долю д. Белея, котрий з редактора радикального „Світа“ став редактором консервативного „Дѣла“? Хай скаже про се просто д. Вартовий, і тоді тілько можна буде з ним розмовляти ясно про „братовбійчу війну“, котру б то „осуджує уся сьвідома українсько-руська інтелігенція на Вкраіні російській“.

Д. Вартовий натяка на те, що подібна війна іде і в російській Україні. Про се ні нам, ні йому не вільно говорити докладно. Треба ждати часу, коли quidquid latet adparebit, а поки навіть терпіти богато крутанини і брехонь. Тілько ж все таки ми можемо нагадати досить звісні факти. Так всі знають про рішучий для свого часу радикалізм Шевченка і „хлопоманіі“ 60-тих років. Далі ще в 1873 р. кілька десятків російських українолюбців послали

*) Я від себе нагадаю д. Вартовому, що народовці не терпіли й minimum моіх народо- і свободо-любних переконань, при спільній праці з ними. Так напр. за час мого редагования „Батьківщини“, в першій половині 1889 р., — котру я вів, як може переконатись д. Вартовий, по самим поміркованим, хоть звісно, твердим, поступовим прінціпам, яких мусять держатися усяке народолюбне видавє і з якими певне згодився б і д. Вартовий, — мені прийшлося претерпіти страшенні муки в борні з народовцями майже за кожду стрічку, написану по тим найпоміркованим прінціпам. Д. Вартовий ледви й повірить, що один із тих прінціпів, їзза котрих народовці найбільше воювали зо мною, — віротерпимість! Нарешті народовці стали рішучо домагати ся від мене: або перемінити ті свої прінціпи і робити, як вони скажуть, або зложити редакцію. Я, звісно, вибрав остатнє, — і народовці росписали ся в своім поступку зо мною у 24 ч. „Батьківщини“ за 1889 р. Сеж був час, коли народовці найдружелюбніще відносили ся до мене, як і я до них. Д. Вартовий може собі здумати, як поступали народовці зо мною на Kriegsfuss — і, котрий трівав з самого нашого виступу в 70-х рр. — М. Павлик.

во Львів, з поводу заходів о. Качали оснувати консервативно-україноφільську партію, союзну з польськими магнатами і клерикалами, отвертий лист, в котрому виложили прінціпи ті ж самі, що лежать в основі теперішніх радикальних програм (Лист, напечатаний в свій час у „Правді“, перепечатали ми в наших Австро-руських Споминах). В 1876 р. значні кружки Українців заложили отверто соціалістичне виданє „Громади“, і я можу запевнити д. Вартового, що редактор „Громади“ не був ні ініціатором йійі, ні найбільше радикальним в тих кружках, а одним із помір кованіщих.

Але незабаром у тих радикальних українських кружках сталась „невидержка“, котра дійшла до того, що дехто з закладчиків „Громади“ почали брататись з йійі ворогами як Вол. Барвінський і К-о, зближатись з людьми, котрі не мали нічого спільного з поступовим рухом 70-х років, а далі почали всякими способами спиняти зріст політичних думок на Україні для якогось „культурництва“. На решті на тому мертвому болоті, котре по трохи прикрило украіньство в 80-ті роки і котре признає за таке сам д. Вартовий, виросли квіточки „нової ери“, перед котрою навіть програма Качали 1873 р. була поступовством *).

Д. Вартовий чомусь обмина сю „нову еру“, а тим часом вона гра рішучу ролю в тій „братовбійчій війні“, яку він осуджує в імені всіх Українців. Нова ера була суммою і вінцем розмаітого ренегатства проти прінціпів украіньського руху 60-х і 70-х років, ба навіть проти всіх живих основ украіньства, по крайній мірі з 40-х років. Між инчим ся нова ера в свойому початку, в 1891 р. проявила себе в такому фактї:

В Коломийщині самі селяни Русини поставили кандидатом на виборах у раду державну д-ра Даниловича, котрий був одним з тих радикалів, що підпирали народовецьких кандидатів на сеймових виборах 1888 р. Ми готові признати, що радикали між виборцями в Галичині числяться в меншости (більшість там і доси мають з рештою не народовці, а москвофіли). Тілько-ж в краінах з розвитою політичною совістю, як напр. в Швайцарії або Англії, більшість ніколи не хоче зовсім подавити меншостів, а дає і йім голос в парламентах. Для того тепер у Швайцарії вводиться спеціальне „пропорціональне представительство“, а перед тим політичні партії держались звичаю вписувати

*) Нагадаємо, що в 80-ті роки по всій Росії пройшла спеціальна мгла, котру прекрасно характеризував поет Жемчужников у словах:

вдруг стало неизвѣстно,
Что глупо, что умно, что честно, что безчестно, —

і в котрій героєм часу мусів стати Щедринский „Иван Непомнящій“.

в свої листи кандидатські і певне число кандидатів оппозіційних партій. В Англіі часто в певних округах партії не ставляють своїх противукандидатів, а не так давно була там дуже поучительна пригода: появилась серед селян (крестян по нашому) агітація, що б зложити осібну свою партію, то ж кілько панів зложили гроші на кошти виборів, що б кандидат тої партії (Arch) пройшов у парламент: нехай, мовляв, він там вискаже, чого власне хоче нова партія.

Що ж сталось у нашій Коломийщині в часи „нової ери“? Поляки не поставили свого кандидата проти д. Даниловича, а поставили його народовці і побідили за помічю поліції, Поляків, Жидів, і — москвофільських попів! А тим часом один радикальний депутат в парламенті не пошкодив би народовцям, коли б нова ера справді мала на цілі здобути реальні уступки для народу, а не притлумити його оппозіцію магнатсько-клерикальній партії, то б то не була тенетами, в котрій піймались і ліпші з народовців!

Ми вже казали і ще скажемо, що радикали, виступивши рішуче проти „нової ери“, виратували честь українського прапору і в Галичині, і в Росії і певні, що се не забаром признають за ними не тілько д. Вартовий, а й більше консервативні українолюбці, коли близче пізнають справу.

З сего огляду ясно видно, що по своїм прінціпам руcько-українські радикали зовсім не нова фракція, котра буцім „відбилась зовсім на свій шлях“ недавно, три-чотирі роки назад а властиво стара, основна партія демократично-українська-колишня хлопоманська, народовецька і т. д., — а що власне теперішні народовці, українофільські консерватори, новоерці і т. д. суть роскольниками, а то і просто ренегатами, деякі навіть в моральному смислі сего слова. Бо що ж можна сказати напр. об тих, хто в 1888 р. писав проти єзуіцтва галицьких епископів, а в р. 1890 виробляв нову еру, в котрій ті епископи признані духовними і політичними головами Русинів?! Про других ренегатів поки промовчимо.

Чуючи за собою такий гріх, новоерські крутії і ренегати кинулись боротися з радикалами такими способами, як упевняти українську громаду, а надто в Росії, куди важко доходити австрійсько-руським виданям, що буцім то радикали просто москвофіли, зрадники своїй нації і трохи не прямі сторонники „культури російських урядників“.

Навіть по першим листам д. Вартового видно, що в кругах людей нових і дальших від центрів українського руху 70-х років такі брехні почали було пускати корні.

Але не забаром правда мусила вияснитись, та й нова ера Романчукова мусіла лопнути, що б замінитись новіщою ерою „Правди“ д. Барвінського, то б то чистісіньким ультрамонтанським клерікалізмом, проти котрого рішуче виступа д. Вартовий.

Тепер, після нових листів д. Вартового, ми можемо сказати, що по крайній мірі в справах політичних і соціальних нема практичної ріжниці в думках наших радикалів і тих націоналів, в імені котрих говорить д. Вартовий. Теоретична ж ріжниця зводиться хиба на те, що одні йдуть до цілів національних (автономія і розвиток нашої нації), виходючи від прінціпів всесвітнього поступу, а другі йдуть до сих прінціпів, виходючи від основ національних. Можна споритись чисто науковим способом про те, яка вихідна точка вірніща, певніща для поступу, користніща для національности, — але воюватись з поводу такої незгоди було б справді братовбивством, або навіть самовбивством.

З сего погляду ми власне не розуміємо, чого хоче від радикалів д. Вартовий, сопоставляючи їх з народовцями, а надто галицькими, в своїому критичному огляді. Він закида радикалам речі або дрібні, або чисті непорозуміня (докторальний тон в загалі, самохвальство в „Хліборобі“, висміюване анонімів і псевдонімів, і деяких буцім то достойних пошани людей, вишукуване у народовців ретроградних ідей, захвалюване усего московського і т. д.). Про дрібниці нема що говорити. Радикали самі бачать їх у себе і в своїх може більше, ніж д. Вартовий, і по товариському поправляють їх і навіть печатають в „Народі“ поправки сторонніх. Про більшу частину закидів, котрі робить радикалам д. Вартовий через непорозуміне, вже було говорено в „Народі“, і д. Вартовий мабуть просто не мав пригоди прочитати того. В усякім разі ми не маємо рації повторятись. Вкажемо хиба на деякі грубіщі помилки й непорозуміня д. Вартового.

Так д. Вартовий зовсім невірно приписує нам, що ми засуджуємо „гуртом усю народовську пресу, як нікчемну“ (про те, що б ми „обороняли все московське“ просто сором говорити!) На ділі ми напр. і в „Вѣст. Европы“, в „СП. Вѣдомостяхъ“, „Кіевскомъ Телеграфѣ“ в 70-ті роки, в петербурському „Дѣлѣ“ в 80-ті роки вказували все добре, що могли знайти в праці і органах народовців. В рецензіях в „Народі“ було показано не раз добре і в „Зорі“ і в воюючій против нас „Правді“. Ми не винні, що сего доброго ми знайшли не багато і що поряд з ним знайшли мертве й гниле, від котрого ми б хотіли бачити чистою нашу рідну ниву. Далі ми ніколи не думали сміятись над літературними анонімами і псевдонімами. Ми тілько, з поводу

того, як новоєрці завіряли, буцім то в російській Україні єсть „ціла партія австрофілів“, що та Україна єсть якась свого роду велика Венеція, котра хоче відділитись від Москви й прилучитись до Австро-Польщі, вказували на те, що ми нігде не бачимо австро-українських Мацціні, Меніних, Гарібальді, а лишень дві-три маски, котрі в галицьких часописях иноді махають проти Росії паперовими мечами, і виводили з того тезу, котру між инчим треба знати і громадянам і урядам у Росії, як і в Австрії, а власне, що ніякого політичного сепаратизму в Російській Україні нема. Не вже ж ми сим прогрішились перед чим, або перед ким небудь, а не зробили україполюбцям, а надто російським, дійсної прислуги?

В „Народі“ була іронічна замітка з поводу ліберальної замітки одного народовця про осібність моралі від релігії, і ті, хто знає як той же самий народовець не так давно, в статі, підписаній дуже прозорими буквами, рекомендував еп. Пелеша, як представителя української національної політики, — мусіли прекрасно зрозуміти смисл сеї замітки (Се лишень один з многих примірів хамелеонства того народовця, котрого д. Вартовий вважа за поступовця тілько через те, що, видимо, мало ознакомлений з його діяльностю. Такий „поступовець“ може тілько компромітувати дійсних українських поступовців). Одна з цілів полемики „Народа“ проти народовців — се показати мішанину і несталість їх думок і заяв і між инчим доводити діло до того, щоб теперішня мішанина думок і людей в народовецьких галицько-українських кругах, — котра иноді доходить до зовсім скандальної promiscuite і навіть до свого роду простітуції, — скінчилась тим, щоб думки й люде „розділилися на ся“: що б чисті ретрогради, ультрамонтане і т. д. пішли в один гурт, а люде, спосібні до поступу, в другий.

Не можемо обминути одну дрібницю, розмову про котру скінчимо чимсь сурьозніщим. Д. Вартовий недовольний в того, що галицькі радикали буцім то дуже довіряються „авторітету Драгоманова“ і всилюється збити той авторітет найголовніще нагадом на те, що Драгоманов давно вже не був у Росії. Ми мусимо запевнити д. Вартового, що його думки про наш „авторітет“ перш усего досить фантастичні, а окрім того скажемо, що нічого так самі не бажаємо, як передати нашу публіцистичну роботу в більше компетентні руки, і що ми ведемо її лиш на виразне бажане певних земляків наших. Що ми мусимо помилятись, — ми се знаємо, та ось біда: напр. д. Вартовий живе в Росії, а явно не зна фазів українського руху в 70-80-ті роки і через те, як ми показали, помиляється на кождому ступні своїх листів, писаних, коли не „докторально“, то

дуже рішучо. Другі явно не знають галицьких справ, котрі часто доволі темні і д. Вартовому. Ми, викладаючи певну сістему політичних думок про галицькі і українські справи, виведену нами з наочних студій, котрі ми всилюємось піддержувати всякими можливими для нас способами, не раз кликали наших противників оспорити її також сістематичною критикою. І що ж? Напр. з 1889 р. — не кажемо вже про раніщі часи — ми получили чимало лайок, навіть клевет, чимало фраз на дешеву тему: „д. Драгоманов вже не був у Росії, не зна справ у Галичині“ і т. д., перекручувань наших слів, і ні одної сістематичної критики наших думок і навіть ні одної фактичної поправки нашої помилки!

Сам д. Вартовий виставля проти нас тілько вину не нашу, а якогось кружка радикалів, котрий би то, повіривши нам, що буцім то народовецька печать нічого не варта, почав читати „Галицкую Русь“. Але перш усего ми за чужу вину не відповідаємо, а далі ще треба розібрати сю страшенну вину. Про те, що б який небудь радикальний кружок поділяв реакційні тенденції „Галицкой Руси“, смішно й говорити. Далі треба ж памятати, що між тенденціями „Гал. Руси“ і народовецьких редацій нема ріжниці, окрім у точці про відносини національности малоруської до великоруської. „Галицкая Русь“ виразно говорила, що вона підписується під „програмою Романчука“ за виємкою лишень сего одного пункта. „Православіе (унія), самодержавіе (батьківська рука „Правди“) и народность“ („національні святощі“) однаково — основи програми як галицьких москвофілів, так і народовецьких органів — так шо ті радикали, котрі читали „Гал. Русь“, по части тенденцій не дуже оскоромились. Певно ж вони читали „Гал. Русь“ не ради тенденцій, а ради фактичних інформацій про Галичину, а надто економічних.

По правді ж кажучи, таких інформацій иноді більше знайдеш в органах москвофільських, ніж в народовецьких, а надто новоерського часу. Ставши партією урядовою, народовці мусять накривати соромливим покровом болячки австроруського житя, тоді як москвофіли, все таки як опозіція, хоч дуже не мудра, иноді їх відкривають. Д. Вартовому з товаришами нема иншого способу привернути своїх сусід радикалів до читаня народовецьких органів, як склонити сі органи до того, що б вони консеквентно критикували австроруське житє з точки демократичної.

Тепер у Галичині починається ще один курьоз, послідки котрого, чого доброго, хто небудь те ж поставить нам в вину.

Скрізь в Австрії ведеться поступовими партіями агитація за загальне виборче право, котре між инчим одно тілько може дати Русинам достойне місце в соймі і парламенті. Галицькі радикали ведуть сю агитацію серед свого народу, як можуть, енергічно. Москвофіли починають приставати до тої агітації, а народовці, а надто львівські і їх органи, їй противляться. Коли галицькі москвофіли рішуче приймуть в свою програму загальне виборче право, то не тілько демократам в наддніпрянській Україні інтересно стане читати їх органи, а може й галицьким радикалам прийдеться в сій точці вступити в компроміс з москвофілами, хоч стала солідарність між сими партіями неможлива. В Галичині случиться подібне тому, що ми бачимо скрізь в політичному світу, — напр. у Швайцарії, де соціалісти і консерватисти, не зрікаючись своїх ріжниць, солідарно добиваються пропорціонального представительства, котрого не хотять тамтошні радикали (буржуазні), що мають, при звичайній виборчій сістемі, в своїх руках парламентську більшість. Звісно, радикалам галицьким, котрих національні думки однакові з народовецькими, було б ліпше йти вкупі з народовцями в сій справі, — так що-ж робить, коли народовці противляться виборчій реформі, котрої требує вся демократія в Австрії?

Коли д. Вартовий зна в російській Україні „авторітетних“ людей, то нехай би він намовив їх порадити галицьким народовцям перемінити їх явно скандальну політику хоч в сій точці. Се було б і актом практичного миротворця російських Українців перед галицькими народовцями і радикалами.

Ми назвали вище миротворство д. Вартового сентіментальностю. Ми назвемо його ще й зовсім порожнім. Посередник проміж воюючими державами, мировий судья, не говорить сторонам: seid einig.. братія, любите другъ друга! і т. п., а ставить перед ними ясні точки для миру. Д. Вартовий сего не робить і через те все його миротворство не має ніякої вартости. Хай би справді д. Вартовий і другі „авторітетні“ патріоти українські котрих болить „братовбивча війна“, попробували напр. намовити галицьких народовців пристати до агітації за загальне виборче право, а окрім того в скоро будучих виборах депутатів у сойм, а далі в державну раду, відступили радикалам певне число посольських місць хоч мінімальне.

Горе тілько, що ми наперед не віримо в щасливий кінець такої, чи подібної миротворчої програми серед народовців, а надто львівських, котрі ніяк не зважаться рішуче

стати до опозиції (фракція Романчука, „Дѣло“) або навіть розірвати з польськими панами і ультрамонтанами (фракція д. Барвінського, „Правда“). Ми навіть бачимо перед собою перспективу „братовбивчої війни“ між самим д. Вартовим і львівськими народовцями. Д. Вартовий у своїх остатніх листах став власне на ту точку, на якій „азъ грѣшный“ стояв перед Галичанами в 1872-73 рр. Він торкнувся критично народовецькоі пресси і товариств і показав такі яскраві приміри ретроградности дд. К. Устіяновичів, Верхратських, „Просвіти“ і т. и., які і в „Народі“ не часто показуються. Вже „Дѣло“, перепечатавши закиди д. Вартового проти радикалів, з додатком і свого перцю, — про його критику народовців замітило: „мнимі хиби народовців не зовсім справедливі“ (Так самісінько „Правда“ 1872-75 рр. говорила про мою критику!)

Що ж далі буде? Хиба д. Вартовий спинить свою критику ради миру?! Він розсказав, як цензура „Просвіти“ заборонила, як „атестічну“, присланну з України брошурку — переклад статі Лескова, писателя, котрий в Россіі належить до консервативних, пропущеноі там цензурою. Коли хто скаже на те д. Вартовому: seid einig .. mit den Censoren der Proswita! то д. Вартовий відповість: „се така-ж дурниця, як проповідати: вівці, обніміте вовків!“ Коли д. Вартовий, як можна думати, чоловік енергічний, то він помимо „Просвіти“ надрукує ту брошурку, далі другу, третю, відповідні своім поступово-радикальним думкам. Москвофіли закричать про нігілізм. Народовці тоді мусять заявити, що вони „воліють ліпше взяти розбрат з Україною, ніж піти за такими лжепророками“ (див. статю Вол. Барвінського проти нас у „Правді“ 1876-76) і навіть, що б виправдати свою анахтему проти д. Вартового, знайдуть у него „москвофільство“, напр. в тім місці його нових листів, де він ставить російську прессу вище галицькоі. І підуть д. Вартовий і приятелі його в „козлища“ на страшному суді народовецькому.

Чи не ліпше було б йім і не ждати того суду?

Ми вже мали пригоду сказати д. Хв—ові, що справу рішучого розриву між галицькими народовцями-консерваторами і щирими поступовцями серед українських націоналів уважаємо за непремінну. Остатні листи д. Вартового ще більше впевняють нас у тому. Даремні будуть усі заходи людей, як д. Вартовий, вивести напр. „Дѣло“ із його туману, або „Правду“ із крутійства і ультрамонтанського клерікалізму, а тим часом сей туман, крутійство і клерікалізм будуть де далі все більше компромітувати український рух і в Россіі. Коли в тамтошніх кругах україполюбських ознаки галицького народовства знайдуть собі достаточно

прихильників, то кругам тим прийдеться або затягтись в конечну деморалізацію, або „розділитися на ся“ і тоді щирі поступовці з тих кругів муситимуть шукати собі осібних від „Діла“, „Правди“, а може й від „Зорі“, органів у Галичині. Чи вони згодяться на чому небудь з галицькими радикалами, що б закласти спільний орган, чи заложать свій осібний орган, — се в суті все одно. Можна тілько бажати, що б се сталося як найскорше, і що б при тому поступові національні українські вислали від себе своїх людей у Галичину для впорядкуваня там свого органу.

Еміграція — річ тяжка, але при певних обставинах необходима. З самого XVI ст. свобода Англіі і Шотландіі, далі Франціі, Германіі, Італіі, Венгрії, не обійшлась без еміграції і еміграційної літератури. Не обійдеться без того і свобода України. Тепер же наближаються часи досить гострі. Вся західня Европа, до котрої volens nolens привязана і Галичина, тепер очевидно увійшла в період зросту радикальних рухів. Росія не може зостатись довго при теперішній реакції і апатії, бо инакше, окрім усього иншого почне вмирати з голоду і т. и. Український національний рух в Росії не може стати консервативним, по програмі Качали, Романчука, Барвінського і т. п., бо инакше сам на себе накладе руки. В Росії довго українське поступовство не могтиме себе заявити навіть літературно. Остається йому одно — шукати собі трібуни і грунту для праці в Галичині...

Чим скорше, тим ліпше!

Ми мусимо додати, що тілько тоді, коли російсько-українські поступові національні рішучо зорганізуються як осібний від галицьких народовців гурт, може статись і спасенний поділ між самими сими народовцями. Ми знаємо, що далеко не всі ті народовці, а надто на провінції, згоджуються з тими міродайними кружками, котрі захопили в свої руки львівські редакції і товариства та посольські місця. Особливо напр. явне ультрамонтанство „Правди“ та опозіція народовецьких політиків загальному голосованю обурює многих народовців. Тілько ж ся народовецька лівиця не знаходить в себе сили показати свою независимість і все плететься за львівською правицею, котрою керують люде або недоглядні і необразованні, або чисті крутії і карієрісти. Може організація рішучих поступовців з російської України спасе з сеї народовської лівиці тих, хто ще спосібний спастись. А на переробку на ліпше львівського генерального штабу народовців — даремна надія. Воловодитись з ними — даремна трата часу.

Так як же? спита хто небудь. Попередній лист ви кінчили на мир, а тепер говорите про війну? Тілько ж ми ніколи не стояли за мир зо всіма на світі. Се було б сентіментальностю, або просто дуростю. Як і в попередному листі, так і тепер ми стоімо за мир, або за толеранцію між відтінками, так сказати квантітативними, серед українських патріотів і поступовців, між рішучими відрубниками українськоі національности і тими, хто признає ii близчі звязки з Москалями, чи з Поляками, між поступовцями радикальніщими, чи поміркованіщими. Але ми рішуче стоімо за чистоту думок квалітативну і значить за рішучий розбрат українських поступовців з усяким ретроградством і щирих людей між ними з крутійством. Ми думаємо, що нові листи д. Вартового приблизили час і такого миру і такого розбрату.

М. Драгоманов.

Парнж
30 Августа 1893.

Від редакціі „Народа". Як бачите з дати, Листи ш. автора скінчені ще перед пяти місяцями. З того часу, в справі виборчій, серед народовців змінилось мало. З противників загального голосованя, народовці раптом усі заявились були за проєктом гр. Тафого, що досить близький був до загального голосованя. Але-ж з упадком гр. Тафого і його проєкту, дотеперішні народовські провідники, опять покинули думку про загальне голосованє, і отсе недавно у соймі д. Романчук поклав внесок тілько на безпосередні вибори по селах, на основі теперішноі ординації виборчої з поділами на куріі, тим часом, як уся свідома людність у Галичині, Русини й Поляки, селяне і міщане систематично домагаються загального голосованя. З народовців навіть опозіціоністи обзиваються за загальним голосованєм досить несміливо і неясно, між тим як усі москвофіли рішучо стали добиваться загального голосованя, за котре послала петіцію в раду державну навіть „Русская Рада", що в руках давніщих москвофільських реакціонерів, — з більше чим 25.000 підписів!

Більше рішучо виступили провінціальні народовські опозіціоністи против ново-ерства д. Барвінського і др. Між инчим, на вічу в Дрогобичі 29. декабря 1893 р. Др. Евгеній Олесніцький, адвокат зі Стрия, один з найчільніщих народовців, критикуючи фідеікоміси, сказав таке:

„Всі партіі поступові противні фідеікомісам і в своіх програмах домагаються знесеня йіх. Як же-ж супротів того назвати поступоване посла, котрий вибраний з сільськоі куріі, і хоч заявляє себе Русином, не лиш голосує, але промовляє за заведенєм нових фідеікомісів в Галичині? (Голоси: Барвінський! зрадник! сумно!).

„Правительственний комісар (Русин-попович, Нападієвич) звертається в тій хвилі до предсідателя, щоби зборонив бесідникови промовляти в той спосіб про послів".

„О. Давидяк (предсідатель, москвофіл) відповідає, що діяльність послів вільно критикувати.

Др. Олесницький говорить серед того дальше: Так є, Барвінський! І яким богам служить сей брідсько-каменецький посол, що без сорому на лиці сам топче ті інтереси, котрі повинен заступати і боронити?

„Правительств. комісар збороняє бесідникові говорити на той темат.

„Др. Олесніцький. Даруйте, пане комісаре! Я не знав, що той посол тішиться особлившою протекцією правительства. Але загал висказав уже свій осуд всенародний і, може бути, сей голос народу приглушить у совісти сего посла ті панські оплески, для котрих станув против інтересів мужика (Голоси: „Славно!" (Дивіть „Дѣло" 1893, 283).

Після того, як народовці-реакціонери, по волі польських панів і руських князів церкви, стали йти в гору, — вибір д. Вахнянина в раду державну і д. Барвінського в сойм, — особливо після остатного, — стала проявлятися більше рішучо і оппозіція тому реакціонерству навіть серед львівських народовців.

Ми бажали би горяче, щоби та народовецька оппозіція ново-ерству видержала, і тоді прихильники думок д. Вартового з Українців найшли би тут натуральних союзників, і поступове українське народовство вибилось би на свою первісну дорогу."

З поводу XVI, XVII і XVIII Листів д. Вартового.

(З „Буковини").

Увага від автора. Перепечатуємо тут з „Буковини" і наші замітки з поводу XVI, XVII і XVIII Листів д. Вартового. Робимо се не лишень для того, щоб поправляти неточности нашого оппонента (се було б ділом безконечним, бо він майже ні разу, викладаючи наші думки, не обій-

шовся без неточностів), а для того, що в сих увагах ми доповняємо ту сістему думок, котра виложена в попередніх наших Листах. До того ми і в сих увагах старались, при всякій можливости, нагадати історію важніщих боків українського руху в остатні 20—30 років, напр. в справі відносин між російськими Українцями і Галичанами, в справі популярної літератури і т. и. В Росії звичайно історію новіщих часів не дуже то знають, а історію думок і праць, котрі виходили з приватних кружків, всего менше. Тим часом правильний поступ не можливий без знатя минулого, бо инакше нові діячі будуть повторяті старі помилки, або з новим трудом відкривати Америки, котрі вже були відкриті колись і т. д. і т. д. З Листів же д. Вартового, як і з других ознаків, ми бачимо, що навіть між спеціальними українолюбцями тепер дуже слабо звісні багато з характерніщих проявів громадської думкі і праці в остатні 20-30 років на Україні і в Галичині. То ми думаємо, що хоч короткі огляди деяких з тих проявів не будуть зовсім злишніми.

І я можу сказати, що залюбки прочитав XVI-ий лист д. Вартового, посвячений моій відповіді йому, напечатаній в ч. 20—22 і 24—25 „Буковини“ сего року. З нами сталось таке, що рідко буває зі спорщиками, то-б то, що ми власне прийшли до одного, по крайній мірі в головних точках спору, хоч говоримо не одними словами. Ще для ліпшої згоди скажу кілька слів з поводу остатнього листу д. Вартового, поправляючи його дрібні неточности й пояснюючи деякі свої погляди.

Обговорюючи справу літературного образованя Українців у Росії, я вказав на те, що там батьки мусять давати своїм дітям окрім Шевченка, ще Пушкина, Лермонтова, — і кажу: „Не судіть строго тих батьків, бо на світі есть інтереси і окрім етнографічного патріотизму“; д. Вартовий передає моі слова так, буцім я „гужу етнографічний патріотизм, кажучи, що є інтереси і висші від його“, — а далі каже навіть, що я „глузую з етнографічного патріотизму“. Думаю, що неточність д. Вартового тут явна без дальшої розмови. Тепер я додам, що я не тілько не думаю глузувати з етнографічного патріотизму а дуже ціню його як одну з підстав солідарізації людей, та лишень думаю, що одним ім люде не живуть і не можуть жити. До него треба ще чогось.

Далі д. Вартовий каже: „Д. Драгоманов у своіх „Чудацьких думках“ жаліть ся, що його опоненти не по правді виводять з його космополітизму, що мов би він зрадив ук-

раїнство і через те відкидають часть його роботи". Заявляю, що я нігде не висказував жалю подібного тому, який приписує мені д. Вартовий в підчеркнутих словах, по крайній мірі не думав висказувати такого жалю. Він був би неприличною претензійностю завше, а в моєму стані емігранта, котрого писаня заборонені і в Росії, а часто і в Австрії, зовсім чудним. Я не жалів ся і на те, що деякі земляки звуть мене зрадником, або й просто Москалем, а лишень вказував на се, як на ознаку сили аргументації певної партії наших старомодних націоналників.

Д. Вартовий все дивуєть ся моєму поділу літератури руських Словян на „російську, великоруську, українську та галицьку" і ставить ? ? коло слів „великоруська" і „галицька". Не буду говорити про літературу великоруську, а скажу слівце про поділ літератури галицької від української, щоб хоч пояснити свою думку, коли не переконати д. Вартового.

Я вже заявив, що дивлюсь на розвиток літератури і ії вагу для певних громад з погляду не самої тілько мови і етнографічного грунту певних країн, а з погляду всеї суми історико-культурних обставин. З остатнього погляду вийшло напр. те, що голландська література зовсім одокремилась від німецької, коли етнографічно Голландці тілько ріжновидність дольних Німців, котрі живуть від Шельди до Мемеля. Досить окремі історико-культурні обставини Галичини і російської України, а через те літератури їх треба вважати, коли не за зовсім окремі, то за дуже одмінні одна від другої. Властиво се каже і сам д. Вартовий, коли строго осужує галицькі писаня. Я не буду тут пускатись в суд над ними, а вкажу тілько, і з поводу приміра д. Вартового, на те, що для російських Українців галицькі писаня вдають ся не до смаку і по змісту і навіть по мові. А Галичанам-же, певно, вони до смаку. Вирази до смаку, не до смаку можна взяти в сім випадку за сіноніми своє, рідне — і не своє, чуже.

Подібно тому, як я казав, що малоруська література ще виробляєть ся, щоб зробитись самостоячою національною літературою, скажу і те, що спільність літератури української і галицької також ще тілько виробляєть ся. Вже один факт, що в російській Україні з галицьких беллетристів не читають ся зовсім ніхто, окрім Федьковича, Франка та Кобринської, говорить на користь сеї думки, хоч і сумної.

Які умови помогли-б тому, щоб скорше зблизились, або й злились літератури українська і галицька, про се довго-б треба говорити. Я по части говорив про се і не

раз, де инде. Тепер скажу взагалі, що російські Українці і австрійські Русини можуть зійтись лишень на грунті інтересів демосу і всеевропейських поступових ідей.

Не знаю вже справді, чи говорити мені про мою, як каже д. Вартовий, Дульцінею, то-б то російську літературу. Мені дуже сего не хочеть ся, бо я вже думав, що вияснилось, чому і з якою ціллю я став ії Дон-Кіхотом. Та мабуть таки треба сказати два слова ще. Коли д. Вартовий зволить прочитати моі „Чудацькі думки“, писані в „Зорі“ і в „Народі“, та загляне в „Правду“, то побачить, що „чарівники“, котрі напр. називали російську літературу нічого невартою і навіть шкодливою, „продуктом жовтої крови“, ташкентською“ і т. д. істнували не в моій „уяві“, а в дійсности, в котрій навіть учені люде не радили давати Галичанам Спенсера і Тена в російському перекладі. Я боронив згадану Дульцінею головно перед Галичанами ради того, що в ній тепер можна знайти культурного елементу далеко більше, ніж в галицькій літературі, і до того такого елементу, котрий, як спробовано було на „Академичному Кружку“ 1875—1876 рр., веде просто до народовства, далеко правдивіщого ніж правдянське. І в російській Україні я боронив сю Дульцінею лишень перед тими, хто на неі дійсно нападав (а таких „чарівників“ д. Вартовий зрайде між иншими і в „Правді“) і тілько ради реального краєвого матеріялу ії (в тім числі і українського) і ради европейського елементу, котрого т е п е р в ній більше, ніж в українській. В своїхже листах у „Буковині“ я навіть і не бороню мою Дульцінею, а прост вказую факт, що такі писателі, як Гоголь, Тургенев, т е п е р с т і л ь к и - ж р і д н і українській інтелігенції, як і Шевченко, — і здаєть ся, і сам д. Вартовий признає сей факт. Коли-ж на українській мові появлять ся своі Віі, Тарас Бульба, На канунѣ, Отцы и Дѣти“ і т. и., я перш усего признаю сей факт. А до того, коли в літературі украйінській в загалі буде більше культурного елементу, ніж в російській, то я перший буду радніщий проміняти сю Дульцінею на рідну прекрасну Олену. Коли д. Вартовий радить і тепер землякам читати Гомера, Данта, Шекспіра і т. д. в орігіналах, або хоч в німецькому перекладі, то я готов підписатись під його радою обома руками. Тільки боюсь я, що не богато наших земляків піде за його радою в російській Україні.*). А про Галичан позволю собі росказати таку пригоду:

*) Я попрохав би д. Вартового вести рахунок за 5 років і потім показати, скілько знакомих йому українських батьків довели своіх дітей до того, щоб вони знали мову нїмецьку, так як російську.

В 1875—1876 рр. у Відень зайіхав один молодий україноФіл з Киіва і добре зближив ся з Січовиками. Яко російський молодик, він ледви знав по німецькому, то-б то міг читати фахові книжки (зрештою мушу сказати, що й знане німецкоі мови у нас зовсім не звичайне), але знав німецьку літературу по російським перекладам. І що-ж він побачив у Січі? — що там ніхто, окрім одного, і не знав, що у Німців єсть романісти Ауербах і Шпільгаґен, і через те він прохав, щоб киівські приятелі вислали йому грошенят, щоб на новий рік подарувати в Січ орігінали названих німецьких писателів від імени українських братів. Я памятаю, яке здивоване і опозицію викликали ся просьба в наших приятелях-україномюбцях, якого труду коштувало мені, ознакомленому вже з Галичиною, випрохати таки з них грошенят на се діло.

До того мушу звернути увагу російських Українців ще на одну річ: в Росії живе між иншими іллюзіями про Галичину, ще й така, буцім то освічені Галичане добре ознакомлені, коли не зо змістом, то з мовою німецькоі літератури. Але треба завважати, що остатне було правдою до 1867-го р., коли німецька мова панувала в гімназіях і університетах в Галичині. Тепер же, коли там панує мова польська і подекуди введена галицькоруська, гімназісти і студенти галицькі часто шкандибають з німецькою мовою і через те ім часто лекше прочитати напр. Спенсера по російському або по польському, ніж по німецькому. А вже про англійські орігінали і говорити нічого, коли і французьку мову рідко хто знає навіть з літератів галицьких.

Що його робити в такім стані річей? Звісно, намовляти земляків до науки, до праці, — та чи-ж багато іх послухає нашу проповідь? Працювати? та ж добра праця требує гурту!

А тимчасом треба образувати дітей, треба сіяти певні ідеі в громаді і навіть між самими сіячами... Що-ж дивного, що людина хапається за перші готові книжки на близькій мові як напр. російська? І коли д. Вартовий придивить ся до речі близше, то побачить, що найбільше кричать против того зовсім не ті, котрі бажають, щоб Україна з Галичиною мали своіх Гоголів, Тенів та Мілів і т. д., а ті, котрі не хотять, щоб наші люде йшли дальше питомих Тредьяковских та Булгариних.

Я-б не хотів сперечатись з д. Вартовим з поводу д. Кониського, бо єсть багато рацій, з поводу котрих спір наш не може йти, як би слід було. Але перед докором з боку д. Вартового в крайній стороности не можу зовсім обійти сеі речі. Я заговорив про д. Кониського лишень з поводу того, що д. Вартовий поставив його в числі наших

беллетристів, таких, як Нечуй, Мирний і Чайченко. Власне не хотячи замовчувать сильніщих боків праці д. Конисъкого, я сказав, що він „має свою ціну, як писатель російський, як корресподент деяких газет і автор деяких невеликих студій про краєвій справи“ (Д. Вартовий пропустив остатні слова, в котрих я розумів журнальні студії д. Конисъкого), — але як беллетристові українському я мусів одректи значіне д. Конисъкому, по раціям, котрі і поставив. Д. Вартовий сам тепер говорить, що він невдоволений беллетристикою д. Конисъкого. В чім-же я помилив ся? Д. Вартовий каже все таки, що д. Конисъкий „почав писати великі повісти з інтелігентного житя тоді, як ніхто сего у нас не робив“. Правда, але які повісти? Коли се повісти недоладні, то чи се заслуга, чи шкода? Повісти д. Конисъкого можна прирівнати до „патріотичної беллетристики „Русскаго Вѣстника“ з тою одміною, що в него нема і такого сліду таланту, який був напр. у Болелава Марковича. Ми сказали-б що „„країнофільський“ патріотизм д. Конисъкого наводив його на менше реакційні тенденції, ніж тенденція „патріотичних“ беллетристів Катковського журнала, коли б в недавних утворах д. Конисъкого не проскочила подібна-ж нотка злости проти поступової молодіжи на Україні. Хто-ж в Росії признає літературні заслуги Катковських беллетристів і не признає, що самою своєю манерою малювати певні боки громадського житя, вони тілько заплутували громадські думки?

Тепер д. Вартовий вказує і на публіцистичні праці д. Конисъкого, про котрі раніше не було в нас розмови. Ми і тепер скажемо, що признаємо заслугу за певними публіцистичними роботами д. Конисъкого, власне російськими, в котрих він, здержуємий рамками характеру тих російських часописів, в котрих він писав (Земство, Страна, Вѣстн. Европы, Русская Мысль) держав ся тенденцій демократичних і поступових, хоч і тут всажував иноді какі речі, як похвала еп. Пелешу, яко репрезентанту українського народного напрямку. В публіцистичних-же працях на мові українській, в галицьких виданях д. Конисъкий вагав ся на всі боки між поступом і реакцією, між демосом і панством, і може служити власне приміром того, як писатель працьовитий і по своєму щирий, може крутитись і закручувати других, коли він стає до публіцистичної роботи, не вияснивши собі основно-культурних і політично-соціяльних прінціпів і руководячись одним лишень формальним націоналізмом, етнографічним патріотизмом. При инших, більш нормальних відносинах між російською Україною і Галичиною такі ознаки публіцистичної праці д. Ко-

ниського впали-б тільки на його писательську особу, а тепер вони наробили на лихо шкоди, котру приходить ся виясняти, хоч се і досить прикра робота, та при певних умовах і не так то легка.

При такому суді про українські писаня д. Кониського ми мусимо сказати, що вони могли-б мати досить велику заслугу: з огляду на мову, над котрою д. Кониський, видимо, багато працював і котру добре виробив, так що вона-б могла служити приміром для молодих писателів і читателів. Тілько як звичайному читателю розділити мову від змісту?

Д. Вартовий ще говорить про одну заслугу д. Кониського, кажучи, „що ніхто більш за дд. Куліша та Кониського не зробив для поєднаня між нами й Галичанами". Се по части правда, та й тут треба звернути увагу не на саму тілько форму поєднаня, а й на суть його. А тоді вийде, що д. Кониський служив не стілько провідником у Галичину поступового духу, котрий жив в українському руху 60-их і 70-их років, скілько проводив на Україну формальний націоналізм, темноту думок і безпринціпну емпіристику львівських народовців, і сим чимало пошкодив українській справі по обидва боки Збруча. Звісно, таку ролю відбув д. Кониський, дякуючи і малому взаємному знаню між Україною і Галичиною і тій темряві єгипецькій, котра взагалі скутала Україну в 80-ті роки, та все таки на нему лежить велика доля одвічальности. І тепер, коли та темрява почала розходитись, свіжим Українцям прийдеть ся просто рвати звязки в Галичині, вироблені за поміччю д. Кониського, і приставати до других, котрі почали було вироблятись в 70-ті роки і котрих зросту багато перешкодив д. Кониський.

Ось наша отверта думка. Нам не так то легко її говорити, але щире слово д. Вартового потребує рішучої відповіді.

Парижъ, 23. сентября 1893.

P. S. В зносці до XVII-го листу д. Вартовий зачіпає справу, котра більше належить до змісту попередних листів, а власне про те, на скілько можна признавати належащими до літератури, рідної Українцям, праці, писані Українцями з роду, але писані чужою мовою. Д. Вартовий згоджуєть ся брати до української літератури твори наших писателів до татарської доби, хоч і писані по староболгарському, але не хоче брати туди творів нових писателів, як Капніст, Гоголь і др., писаних по російському. Се

справа складна і ми не беремось розрубувати спор дуже рішуче. Думаємо лишень, що писателі, котрі вийшли з певноїі нації і говорили про житє ії, а також удержали певні ознаки питомого національного характеру, хоч і пишучи по чужому, повинні знайти місце і в історії літератури тієї нації, а тим паче, коли вони читають ся ії інтелігенцією. Такий власне випадок з Мик. Гоголем, котрий мало того що писав про українські речі, а ще виявив ліпше, ніж хто другий, одну з основних прикмет нашого національного характеру, — юмор, подібно тому, як Шевченко лірізм. (Якось так вийшло, що на українській мові наші писателі показали чимало жарту, по більшій части досить низького, а юмору, або як кажуть Французи: „високого комізму", не показали.) Через те Гоголь нам двічи рідний і, певно зістанеть ся таким і на віки, скільки-б не розрослась література української мови. Про теперішних російських беллетристів, з роду Українців, тут ми сперечатись не будемо, бо з них признаки таланту бачимо тілько в Короленку, а зректись Гоголя на цілковиту користь Москалів, не можемо (собі дорожче коштує! як кажуть купці) і думаємо, що історик цівілізації на Україні не обмине й предвісників Гоголевих: Капніста і Наріжного, так само як не обмине він і славістів, істориків і етнографів Українців, як Максимовича, Бодянського, Костомарова і др., хоч вони і писали не по українському. (Д. Ом. Огоновський минув в історії малоросійської літератури Гоголя, але бере туди всі наукові праці про Україну вище названих ученых.) Французи кажуть, що всі роди літератури добрі, окрім скучного. Подібно можна сказати і про доктрини, що всі вони добрі, окрім смішних. А доктрина, по котрій Гоголь буде для Українців нерідним писателем, в одній лінії з Моліером або Бальзаком, тоді як напр. д. Конисский буде українським класиком, стілько-ж не вірна, скілько й смішна. Таких доктин треба стерегтись, щоб не пошкодити своій же справі!

Треба сказати дещо і з поводу XVII-го „Листу" д. Вартового. Там говорить ся про думки Костомарова, що наша література мусіла-б переважно бути *простонародною*. Д. Вартовий каже, що *почасти* се й мої думки і резюмує їх так, що ми радили українським писателям „сидіти поки на самій народній літературі", то-б то на популярній, для простого народу.

Таке резюме не зовсім точне. (Д. Вартовий, певно, з прихильности до справи „горячить ся" і через те часто неточний!) І Костомаров признавав літературу українську не тілько *для* простого народу, *а й про* него. Се і есть правдивий змисл терміну „простонародність україн-

ської літератури", на котрий ударяв д. Куліш в його звісній, на свій час так характерній статі. Під сей термін вкладаєть ся доси більша частина ліпшого, справді живого, написаного по українському від часів інтермедій XVII—XVIII ст. і Котляревського. Се факт і се грунт для нашої літератури, котрий треба мати завше на оці, котрий мусить звиняти тих патріотів, що тепер хотіли б як найбільше вдержати наших писателів на сім грунті, як Костомаров.

В подібнім гріху провинив ся, як каже тепер д. Вартовий, п о ч а с т и і я в своїх статях у „Правді" 1873—1874-го р. Коли хто піднімає розмову про такі погляди, то треба перш усего представити йіх точно, а окрім того зрозуміти йіх ціль, котра зовсім не була в тому, щоб „помоскалити" наш нарід, як запевняв д. Вартовий в попередніх листах.

На сім ми скінчимо історичну частину нашого спору в сій точці, і перейдемо до практичного боку справи.

Тепер в усякім разі навряд, чи знайдеть ся Українець, котрий би радив нашим письменникам с и д і т и на самій простонародній літературі навіть в найширшому змислі сего слова. Навіть при найбільших сімпатіях до простонародности усякий мусить признати до крайній мірі волю кождому писателю вибирати собі сюжети, аби тілько праця його вийшла вдачною, живою, — між инчим і по мові. А дивлячись так, приходить ся иноді радити новим українським писателям, щоб огладались на простий нарід і не впадали в свого роду Тредьяковщину, котра так часто кидаєть ся в очі у писателів галицьких, більше затягнутих в високу і широку літературу. Простонародність хай буде для наших писателів Антеєвою землею!

Далі в наші часи скрізь, а надто на нашій землі, всякі справи демосу мусять мати велику важність. Значить, для нас мусить бути дуже важною і література про простий нарід і для него. Отже треба сказати, що в остатні роки в українських діячів ся думка, видимо, поблідла. Література етнографічна упала, популярізаційна те-ж. Майже вся робота кинулась до „високої" літератури, хоч там, — як собі хоче д. Вартовий, — добрих овочів далеко не придбано. В справі літератури популярізаційної новіщі українолюбці пішли назад навіть проти 60-тих років і не тілько по праці, а навіть по замірах.

В 60-ті роки, після відозви Костамарова, в Петербурзі, Полтаві і Київі були зроблені планомірні початки певного енціклопедичного виданя популярних брошур, ко-

трому можна було закинути хиба деяку вузость, а також народницьку консервативність. Але найбільший гріх тодішних українських діячів був у тому, що вони, наткнувшись на цензурну заборону в Росії, не перенесли своїх видань в Австрію і не виповнили там свого плану популярної енціклопедії.

В 70-ті роки в Київі взялись за поновліня видань 60-их років, а також виробив ся новий ширший план популярної енціклопедії в европейсько-поступовому напрямку. Сей план важко було виповнити через дві перешкоди: слабе знатя мови українськоі молодшими українолюбцями, котрі горячіще брались за сю думку, а також слабе наукове їх вихованє, котре показувалось в слабому знатю европейських мов. (Я говорю по власному близькому досвіду, бо в 1874—1875 рр. у мене що тижня збирались „енціклопедісти“ для обради праці по плану, котрий між инчим був виложений і в моіх статях у „Правді“. Але при довшій праці і видержці плану можна-б було сему горю помалу помогти. В усякім разі в 1874—1875 рр. Кияни вспіли видати більше популярних брошур, ніж скілько їх вийшло перед тим і після того. Цензурна заборона 1876-го р. спинила сю публікацію в Росії, але найгіршим лихом і тепер показалась власна невидержка українолюбців. Одні тілько рішучі соціалісти якийсь час пливли проти ворожоі течіі і видали кілька брошур, в котрих були свої хиби, але котрим не можна-ж відмовити і певних достоінств і в усякім разі заміру перенести в наш нарід певний общеевропейський круг думок.

Робота ся українських соціялістів спинилась через стіхійні нещастя, поліційні перешкоди в Росії, доноси старших партій і т. и.*).

А тимчасом увага українолюбних кружків у Росії відвернулась від літератури народноі до високоі, — і за 10 років ледви 2—3 популярних книжок появили ті кружки в Росіі і в Австріі, та й то видали їх без усякого плану. Лишень в остатні 3—4 роки видно більшу працю по сій части: популярні брошури українські появляють ся в Росіі, тамтешні українолюбці печатають деякі брошури в Австріі, беруть досить діяльну участь в елементарних видавництвах в Галичині і Буковині. Се звороти на добру дорогу, — та на них треба глянути критично.

Тепер ми не маємо під рукою матеріялу для докладноі критики сих популяризаційних проб теперішноі доби. Скажемо тілько дещо в загалі. Проби сі слабують трема

*) Зрештою, я думаю, що деякі з соціял. брошур віденських і женевських того часу можна-б було тепер перепечатати в Галичині.

хибами: 1. безсистемностю і припадковостю вибору тем (напр. чому вибрано для розмови з Українцями к р и ж а н е м о р е, поки їм не розказані основи загальної географії, ні не описана власна країна?) 2. залежність вибору від російського письменства, в котрому справа популярної літератури поставлена зовсім не раціонально, не глядючи на широковіщательні народницькі розмови, а по части дякуючи їм (примір: переклади брошур гр. Л. Толстого, користь від котрих дуже спорна, — переклад брошури про Сократа, в котрій характер атенського спорщика-ентузіяста представлений дуже не вірно і до котрої українська перекладчичка додала зайшне і не додала потрібного); 3. безідейність або ідеї поверхного і негуманного націоналізму (див. в „Народі“ нашу рецензію на брошуру д. Чайченка про Квітку). Багато есть причин на такі і инчі хиби, — але між тим причинами, безспорно, есть загально мала увага до самої справи, до самого обекту популярної літератури — простого народу.

Ми тепер не будем спорити ся з д. Вартовим і згоджуємось з ним, що наша л і т е р а т у р а м у с и т ь р о з в и в а т и с ь і з г о р и в н и з і з н и з у в г о р у. Але, зваживши, що література живе для людей, а не люде для літератури, і зваживши, що в українській літературі найбільше має потребу той простий нарід, котрий ніякої мови не знає окрім української, а нарешті, що ся мова простого нашого народу есть основа і живої вищої літератури української, ми все таки скажемо, що г о л о в н а п р а ц я н а ш и х п и с а т е л і в м у с и т ь б у т и в и р о б л і т е р а т у р и н а ш о і з н и з у в г о р у. Тут популярізаційна література мусить зайняти широке місце.

Під словом же популярізаційна література я розумію систематичний провід у простий нарід думок, вироблених найвищою інтелігенцією. Колись д. Куліш вказував на „простонародність“ української словесности, як на її найбільшу славу, як на її осібну прикмету серед других. Коли-б нам пощастило виробити літературу строго-мужицьку по мові, посвячену інтересам найбільшої маси людности нашого краю, тепер соціяльно-найнизчої, а в той же час літературу, одушевлену найвищими ідеалами европейської цівілізації, тоді б ми появили щось дійсно оригінального серед культурного світу, — такого, що про него і той світ заговорив би! Ну, та мабуть ся моя колишня мрія так мрією і зістанеться! Але в усякім разі перед нашими патріотами справа популярної літератури стоїть більше пекучою, ніж перед другими. А тимчасом справа ся дуже занедбана в остатні часи і між инчим через те, що майже вся увага теперішних українських літераторів звернута до „високої“

літератури. І дуже часто, коли бачиш далеко не блискучий плод праці якого земляка на сім полі, напр. зовсім слабі переклади великих европейських поетів, мимоволі думаєш: чи не ліпше було-б звернути працю напр. на переклад якої елементарної чи популярної книжки? Та впять таки скажемо: Нехай собі люде працюють як хотять, аби працювали, та тілько треба-б, щоб хоч хто небудь як найскорше і як найсерьозніще взяв ся і за популярну літературу, а до того в напрямку, котрий би справді був вартий заходу, то-б то в такому, котрий би переносив у нарід думки передової інтелегенції, а не такі, з котрих вже інтелігенція сама виживає і котрі вона кидає народові, по слову: „На тобі, небоже, що мені негоже“.

Такої популярної літератури не пустить тепер цензура російська, ні добровільна цензура старших галицьких партій. Для неї треба осібного просвітного товариства в австрійській Руси... Нехай би наші земляки про се подумали!

Париж, 29. сент. 1893.

Я лишень тепер получив ч. 38 „Буковини“ 1893 р., де напечатано XVIII-ий „Лист“ д. Вартового, і попрошу у Вас місця на відповідь.

Споритись мені далі тепер з д. Вартовим власне нема чого, бо він тепер не дає обєктів для спору. Д. Вартовий згоджуєть ся зо всім тим, що я кажу про хиби, котрі спиняють тепер зріст русько-української літератури, та тілько каже все таки, „що воно не так страшно“, і сподіваєть ся, що лихо поправить ся якось. Я сам сподіваюсь, що поправить ся, але власне лишень тоді, коли Українці признають, „що воно таки досить страшно“, зрозуміють прінціпи тих хиб, та візьмуть ся за прінціпіяльну-ж поправу їх.

Споритись же зза субєктивностів, котрих чимало розсіяно і в XVIII. Листу д. Вартового, по крайній мірі скучно. Я лишень поправлю одну з неточностів, котру, як звичайно, з горячки, наніс д. Вартовий і в сей Лист. Тай то поправлю лишень через те, що д. Вартовий, неточно передавши моі слова, кладе за них відвічальність на цілий гурт і бачить в них доказ аж двічі згаданої ім, на ділі фантастичної, прикмети українських радикалів, а власне, що ті „радикали любять усюди вишукувати у своіх оппонентів (вище сказано: у кожному нерадикалові) сховане ретроградство“.

Я вказав у 25. ч. „Буковини“ на замітку д. Вільхівського, як на примір більш вірних і більш пожиточних для нашої літератури поглядів, ніж ті, які виголосив д. Вартовий в напечатаних перед тим Листах. Д. Вартовий тепер покликується на те, що він у XIII. Листу, напечатаному в 29—30 чч. „Буковини“, зійшов ся з д. Вільхівським, — і після того виводить про мене і радикалів у загалі те, що виписано вище. Діло-ж у тім, що д. Вартовий в перших своїх Листах назвав літературу російську „шматом гнилої ковбаси“, за котру мовби то я „продаю матір“, а кн. В. Мещерского і навіть „урядників“ (жандармів сельських) репрезентантами рос. культури. Д. же Вільхівський сказав, що теперішна україно-галицька література не може видержувати на Україні конкуренції з літературою російською, бо остатня все таки поступова і жива, а перша тепер реакційна і мертва.

Чи я-ж помилив ся, цітуючи д. Вартового? Чи в Листах його не стоїть чорним на білому „шмат гнилої ковбаси“. і т. п.? А в усякім разі при чім тут „вишукуване схованого ретроградства“? Се річ, котра, очивидно, зовсім сюди не належить!

Про те-ж, що в XIII. Листі д. Вартовий показав думки „однаковісінькі“ з думками д. Вільхівского, скажу, що навіть, коли б се й було так, то що-ж тут „кумедного“, як каже д. Вартовий, у тому, що я, пишучи замітку, напечатану в 25 ч. „Буковини“, не мав перед собою 29—30 чч. „Буковини“ з XIII-м Листом д. Вартового?! Тепер я мушу сказати, що з XIII. Листу під фірмою д. Вартовий появив ся трохи не новий писатель, котрому я посвятив осібні Листи в „Народі“.

В сих листах я вказую і на згоду свою і незгоду з сим писателем, і радий би почути відповідь д. Вартового про обєктивні точки нашої незгоди і радий буду „побалакати з ним“, коли він сам того хоче, як можно думати по тому, що він цітує з Сільвіо Пелліко. Тілько я-б дуже прохав його не наносити в свої дальші Листи стілько субєктивностів і неточностів.

А поки що я попробую усунути один з корінів непорозуміня між нами з поводу вживаємих нами термінів партійних, і для сего зверну увагу д. Вартового на одну точку його Листу XIII, де він ділить теперішну українску інтелігенцію „на дві громади: стару, або україноФілів, та молоду, або свідомих Українців“.

Хоч д. Вартовий і кида мені стереотипну фразу, що мовби то я „живучи далеченько, стою тепер не в курсі діла“, та я скажу, що мені, хоч би з Листів д. Вартового і з „Profession de foi молодих Українців“, прекрасно відомі проби

такого поділу української інтелігенції. До того я ще осмілюсь сказати, що автори таких проб стоять в такому курсі, при котрому ніколи не зрозуміють постанови національної справи і відповідних ій партій ні в одній европейській стороні, в тім числі і в нашій! Сей поділ двічі, коли не тричі фантастичний і ультракружковий.

Не буду спинятись на поділі на старих і на молодих, як на речі, котру треба залишити хиба гімназістам, бо тепер, слава богу, і в нас, як і скрізь на світі, есть і молоді і старі однаких думок, і поступових, і инших, і працюючі і непрацюючі. Скажу лишень про поділ д. Вартового по його суті в додаток до того, що вже сказав у „Народі“ з поводу ріжного вживаня ріжними людьми слова „україноФіли“, котрими д. Вартовий не довольний з одного погляду, а напр. д. Арабажин і другі зовсім з другого.

Терміни партійних імен треба розуміти і вживати відповідно букві їх і історії. Історія показує нам, що термін „україноФіли“ появивсь в 50—60 рр., в часи видань Куліша і „Основи“, параллельно терміну „славиноФіли“ (московські), з котрими з початку українські патріоти ішли вкупі, а потім розійшлись. Відповідно тенденціям і праці тих людей, котрих тоді прозвано україноФілами, можно було взяти під сей термін всіх учених і писателів українських від часів Квітки, і слід і тепер взяти під него більшу частину старших і молодших писателів, котрі чи так, чи инакше пишуть про Україну і для неї, (напр. від старого Мордовцева до молодого Чайченка) — так що поставити, як д. Вартовий, ознакою україноФілів те, що вони „нічого не роблять для укр. літератури“ (навіть на самій українській мові) буде зовсім чудним. Очивидно, д. Вартовий мусить прибрати для людей, котрих він має на оці, який небудь другий термін, котрий би не мав такого виразного історичного і буквального змислу, що не допуска себе перекручувати по фантазіям.

Далі зовсім не годить ся і термін „свідомі Українці“ для ознаки нової громади, про котру говорить д. Вартовий, бо і та громада прекрасно вкладаєть ся в термін „україноФіли“, в його буквальному і історичному змислу. Термін „україноФіли“ появив ся не випадково, а зовсім раціонально, аналогічно другим подібним термінам, котрими звали другі подібні напрямки в Европі. В першій бо половині XIX ст., а надто після війни проти Наполеона в 1812—1815 р. скрізь по Европі розвились націоналістичні напрямки, котрі названо германоФільством, кельтоФільством, славяноФільством і т. д. Ознака всіх їх і наукова основа була в тому, що всі вони виводили певні політично-соціяльні і культурні тенденції (чи поступові, чи реакційні) з певної суті, або духу

(das Wesen, der Geist) ріжних народів, чи рас. Самісінько так поступали наші замляки — україно́філи.

Після 1848 р. подібні напрямки почали вимирати і тепер власне майже вимерли в більше передових сторонах Европи, зоставивши після себе слід лишень в науці етнологічній, котра і тепер, по при новому порівняючому методі (антропологічному) дошукуєть ся все таки біологічних і історічних відмін між національностями. В політичному-ж житю старий націоналізм в кінець розбила Бісмаркова німецька імперія (без 9,000,000 австрійських Німців, не кажучи вже про швайцарських, котрих в ту національну державу і пряником не заманиш, та за те з насильним прилученєм Альзасців, з насильною германізацією шлезвигських Датчан, лорренських Французів і познаньських Поляків) і поява інтернаціонального робітницкого руху. В політичній і культурній роботі тепер скрізь в західній Европі висунулись, на перший плян тенденції космополітичні або універсальні, котрі, не одрікаючи краєвих і національних відмін міжі людськими групами, признають, що головні основня ціли громадськоі праці однакові в усіх, по крайній мірі европейських народів.

Старі націоналістичні теорії тепер лишень доживають віку серед одсталіщих народів Европи, або ліпше серед більше одсталих шарів їх інтелігенції. Такими вимираючими тепер напрямками суть у Росії славяно́фільство і україно́фільство. Ті люде, котрих д. Вартовий зве „свідомими Українцями", котрих у попередних Листах звав „національно-народовцями" і т. и., мусять бути любісінько названі україно́філами, коли тілько д. Вартовий вірно виложив їх погляди, коли вони дійсно вважають напр. дд. Нечуя, Коніського і т. п. за своіх літературних представителів, — бо тоді вийде, що й вони опирають суть своіх тенденцій головно, чи переважно на суті або духу національности українськоі, відповідно тому, як вони там їйі розуміють. Такі люде можуть бути поступовцями, чи реакціонерами, як були в свій час тими, чи другими ріжні германофіли, кельтофіли, славяно́філи (нагадаю, що колись славяно́філами були по своєму а) Погодін, б) Хомяков і К. Аксаков, в) Герцен і Бакунін). Але все-ж таки основа, вихідна точка їх тенденцій буде стара: націоналістична, та сама, яка була в свій час у ріжних других — філів.

Отже українські радикали есть у нас початок нового европейського напрямку: космополітичного, універсального, гуманістичного і т. д., початок людей, котрі звуть себе не україно́філами, а людьми, чи Европейцями українськоі нації. Люде се напрямку рішуче поступового, — але поряд з ними можуть бути і люде напрямку

поміркованого, консервативного, або й реакційного (чому початок бачимо в галицьких ультрамонтанах), але завше такі, котрі опирають свої тенденції на грунт не національстичний, а загально-европейський. Я не возьму на себе сміливости казати, що космополітизм сих людей — останнє слово науки і культури взагалі, — я тілько вказую на те, що він появив ся і серед наших земляків, чим він одріжняєть ся від старого націоналізму, як би сей остатний не звавсь: чи „україноФільством“, чи „свідомим українством“, чи „національно-народовством“, иншою тавтологією. Навіть для того, щоб побороти сей космополітизм, треба ясно розуміти його вихідні точки, також само як і вихідні точки націоналізму.

Ми позволяємо собі сказати, що д. Вартовий своїм поділом Українців на україноФілів і свідомих Українців і т. п. веде до затемнюваня справи, а не до вияснюваня.

Прінціпяльно, — то-б то і раціонально, — українська інтелігенція тепер може ділитись не на 1. україноФілів і 2. свідомих Українців і т. п., — а на: 1. українських націоналістів і 2. українських гуманістів і т. п. Між такими тілько групами можливий і прінціпіяльний спор, при котрому треба памятати, що обидві групи однаково свідомі Українці, а тілько мають не однакові вихідні точки, наукові основи своїх тенденцій. Звісно, сей теоретичний спор може і мусів би не перешкоджати демократично-поступовим елементам в обох поділах виступати солідарно в громадській праці. Поки що инших українських універсалістів, окрім рішучих демократів і поступовців, инакше радикалів, — нема. Нехай же виявить ся рішуча і відповідна група українських націоналістів, відділившись від своїх приятелів і авторітетів, ретроградствующих, або крутійствующих.

Софія, 26 Дец. 1893.

Від Редакції.

„Листи на Наддніпрянську Україну“ М. Драгоманова се відповідь на „Листи з Наддніпрянської України“, які містив у старій „Буковині“ небіжчик Борис Грінченко під псевдонімом Вартовий. Таким чином ся праця Драгоманова має в основі полемічний характер. Треба одначе читати її, щоби зрозуміти, що то значить справжня полеміка. Ми бачимо, що Драгоманів дав богато цікавого й нового матеріялу для вияснення ходу української політичної й просвітної думки.

Він виступає тут проти порожного й реакційного українського націоналізму і безпощадно критикує його представників на російській Україні і в Австрії. Його основна думка про національну справу, як він сам її висловив, така: Космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці. Се значить, що Драгоманів не відкидав української ідеї, української роботи, але хотів, щоби вона була наповнена живим, загально-людським змістом. Сього дуже часто не розуміли або й не хотіли розуміти тодішні визначні українські дїячі й тому обвинувачували його в тім, що його погляди шкідливі для української справи.

Історія нашого розвитку по смерти Драгоманова показала, що він мав рацію. На російській Україні лише тоді почав наш національний розвиток іти швидко наперед, як повстали там революційні українські орґанізації, що розпочали свою роботу, користаючи з можливости свобідно видавати революційну українську літературу в австрійській Україні.

В Галичині тільки тоді вдало ся побороти москвофільство й здобути права для українського народу, як галицьке громадянство переняло ся нарешті духом демократизму і зрозуміло, що лише демократизація Австрії й завзята політична боротьба за сю демократизацію дадуть краще житя нашому народови.

Богато з того, що говорив Драгоманів про ріжні українські справи, було слушне в той час, як він висловлював свої погляди, одначе тепер вже перестаріло. Се й не диво, бо наше житє пішло наперед, змінило ся і зросло. Напри-

клад дискусія про українську літературу, чи вона має бути в першій мірі популярна, чи „висока“, тепер уже не на місци. Ми маємо вже досить сили, нагромадили вже досить духових скарбів, щоби успішно розвивати ся в усіх напрямах, як і кожда инша література. Так само вже не може бути мови про окремішність галицької літератури від української. Навпаки, наш нарід в Галичині так розвинув ся, що його робота дуже пливає на російську Україну. Галичина й боротьба в ній українського народу за свої права стала прикладом і для російської України. А в теперішній війні галицькі Українці зі зброєю в руках борять ся за визволене з під царського й московського ярма цілої України.

Одначе праця Драгоманова і доси не стратила своєї ваги. Подає вона великий матеріял до історії нашого політичного й культурного розвитку, а сей розвиток повинен знати кождий, хто хоче з користю й успішно працювати серед свого народу.

Спочатку ми мали замір дати до передруку праці Драгоманова примітки й пояснення, одначе се занадто спинило би вихід в світ самої книжки, бо час тепер горячий, і роботи занадто богато. Тому рішили ми випустити наш передрук без сих пояснень, а зате видати окрему книжку про Драгоманова і його погляди на українську національну справу. До сеї книжки, яка вже незабаром появить ся на світ, і відсилаємо цікавих читачів. А при читаню „Листів“ Драгоманова просимо памятати, що він сам не любив виступати як авторитет, якого погляди треба слїпо й на віру приймати, а гадав, що найкраще є, коли читач сам думає над прочитаним і старає ся чужі думки перевіряти своїми власними. Коли уважливий читач так зробить і матиме на увазї наш національний розвиток від того часу, як Драгоманів написав отсю працю, то він сам зможе розібрати, що в його поглядах і доси ще має повну силу, а що вже перестаріло через те, що ми вже далеко встигли піти наперед і розвинути ся.

Передрук зробили ми, задержуючи правопис оригіналу того виданя, бо се дуже прискорило вихід книжки. Оригінал ласкаво позичив нам професор віденського університету Др. Іберсберґер, директор Institut-y für osteuropäische Geschichte. За се складаємо йому щиру подяку.

За редакцію
Микола Залїзняк.

БИБЛИОТЕКА
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
АКАДЕМИИ

Показчик змісту.

I.

Сторона

„Листи з Наддніпрянської України“ д. Вартового. Їх метод. „Сервілізм“, инакше монархізм старших українських писателів XIX. ст. Початок демократизму й лібералізму на Україні: В. Капніст, „Исторія Руссовъ“, Рилѣєв. Інтернаціональна політична наука і національне почутє на Україні . . 3— 16

II.

Що може дати сама етнографічно-національна свідомість і при яких умовах? „Шовінізм і галушковий націоналізм“ старих Українців перед Турками і Поляками. Їх історичні ради. Нова постанова україно-турецької й україно-польської справи в новіщі часи . . . . . 16— 22

III.

Звідки почався лібералізм і демократизм Шевченка? Шевченко й справа відрубної літератури української. Погляди на сю літературу Костомарова. Фантазії д. Вартового про сервілізм Костомарова й мій. Суд д. Вартового про д. Куліша. Справа спілки Українців з Поляками . . . . . 23— 30

IV.

„Спантеличенє“ української громади, по д. Вартовому, через погляди Костомарова, Куліша й мої. Дійсний стан української науки і літератури в 70 роки, під напрямком реальносоціальним, і в 80 під напрямком формально-націоналістичним 30— 36

V.

Три сегочасні групи українські по д. Вартовому: україноФіли, радикали й націонали-народовці. Де четверта: „новоерці-угодовці“? Програма д. Вартового. Наші виводи . 36— 53

Додаткові листи.

I.

В справі розвитку української літератури . . . . . 54— 68

II.

Новина думки про самостоячу українську літературу. Поява сеї думки у Костомарова і Куліша. Їх пізнішні погляди, більше панруські. Автономні думки і праці Нечуя. Новіщі праці російських Українців і австрійських Русинів для зросту української літературної автономії. Неслушність автономного фанатизму в сій справі в Росії й Австрії. Погляди

Сторона

д. Вартового на москалефілів галицьких. Резонна половина їх і фанатична. Складний характер австроруського москалефільства. Його натуральні причини. Заграничний і реакційний елемент в нему, а надто в його генеральному штабі. Москалефільська молодіж. Провінціальні москалефіли. Точки незгоди і можливої солідарности австроруських москалефілів і радикалів. Церковна реформа, православіє і справа свободи совісти в Галичині. Стан москалефілів і радикалів перед сими справами . . . . . 69— 79

III.

Нові листи д. Вартового в „Буковині". Їх новий характер. Рішуча заява радикальної програми політичної і соціяльної. Зміна погляду на нас грішних. Наша прихильність до Москви і до Австрії. Сентіментальність постанови д. Вартовим справи про згоду між народовцями і радикалами в Галичині. Його історичний недогляд: радикалізм річ стара в українському руху, а консерватизм і ново-ерство — нова; ренегатський елемент в українському консерватизмі і новоерстві. Отчаянно-брехливий елемент в борні новоерців проти радикалів. Його вплив на Україні. Початок кінця сего впливу в нових листах д. Вартового. Точки згоди радикалів і д. Вартового. Точки незгоди: дрібниці і непорозуміне. Порожнеча миротворства д. Вартового. Наш проект практичного миротворства. Його неймовірність. Точки незгоди самого д. Вартового з народовцями. Непремінність війни його зо львівськими народовцями. Потреба самостоячої організації поступових націоналів українських. Народовська лівиця. Кінець кінців: з ким мир, а з ким війна? . . . . . 79— 95

З поводу XVI, XVII і XVIII листів д. Вартового (З „Буковини" . . . . . 95—110

Вийшли з друку такі книжки:

М. Михайленко — Національне питання в Росії й війна. Зміст: I. Національна справа й держава; II. Національна справа в російській державі; III. Українська національна справа в російській державі; IV. Український нарід і теперішна війна.

Юрій Ручка — Російські соціялїсти й теперішня війна. Зміст: Передмова редакції — Українці, Росія й війна; Вступ — Характеристика російського соціялїстичного руху; I. Російські соціялїсти й теперішна війна; II. Критика поглядів Плеханова і Троцкого в справі теперішної війни; III. Будучність інтернаціоналу й федерація держав; IV. Висновки; Додаток — погляди німецького соціялїстичного посла Лєнша про будучність царату.

М. Михайленко — Росія й Україна. Зміст Передмова редакції; I. Вступ; II. Політика російського уряду супроти України. 1. Від Переяславського договору до повного зруйнування самостійности України. 2. Російський уряд супроти українського національного відродженя; 3. „Конституційна Росія" й українська справа; III. Українська справа й російське громадянство. 1. Від початку 19-ого століття до революції 1905—1906 років. 2. Під час „конституційної" ери. Додаток — Розвиток польської політичної думки в українській справі. IV. Росія й українська справа в Австрії. V. Українська справа й польсько-російські відносини; VI. Протиукраїнські пляни Росії в теперішній війні; VII. Україна й теперішня війна.

М. Залїзняк — Самостійна Україна — несоціялїстичне гасло?

М. Залїзняк — Українці, Росія й війна. (Замітки й матеріяли.)

М. Михайленко — „Визвольні Маніфести" російського уряду в теперішній війні. Зміст: Маніфест до Поляків: Маніфест до народів Австрії; Маніфест до „російського народу" в Австрії; Російське поступове громадянство на послугах російського уряду.

В. Лїбкнехт — Чи Европа має скозачіти? Зміст: Від редакції; Передне слово; Сором Европи; Війна на сході; Завіщане Петра Великого; Війна на овиді; До політичної ситуації; Політичне положенє; Слово до німецьких соціялдемократів; Чотири тиждні пізнійше.

Ф. Волховський — Казка про салдатську душу, друге українське виданнє.

Ф Волховський — Казка про неправедного царя, друге українське виданнє.

Ф. Волховський: Як мужик став довжником у всїх.

Чи є тепер панщина?

С. Дікштайн — Хто з чого живе?

М. Драгоманів — Віра і громадські справи, друге українське виданнє.

В. Швачка — Чому позичали віру?

В. Рюминський — Повстанє селян в Анґлії, друге українське виданнє.

М. Лозинський — Українська Галичина — окремий коронний край.

М. Драгоманів — Чудацькі думки про українську національну справу.

М. Драгоманів — Листи на наддніпрянську Україну.

Др. Осип Назарук: Що се є: суспільні кляси, боротьба кляс, буржуазія, пролєтаріят, капіталїзм і орґанїзація?

К. Кавтський — Національність й інтернаціональність.

К. Кавтський — Національна держава, імперіялїстична держава й союз держав.

Дмитро Сметанка — Соціялїзм, завойовницька полїтика, патріотизм і націоналїзм.

В нїмецькій мові вийшли:

Georg Ruczka: Die russischen Sozialisten und der gegenwärtige Krieg.

Georg Ruczka: Die französischen Sozialisten und der Krieg.

Друкують ся або готують ся до друку:

Галичина й її національне значінє для України.

М. Лозинський — Утворенє українського коронного краю в Австрії.

Х. Житловський — Соціялїзм і національне питанє.

М. Борисов — Соціялїзм і проблєма національної автономії.

Національна справа й Партія Соціялїстів-Революціонерів.

Ж. Жорес — Батьківщина і робітництво.

І. Сокира — Хай Европа козачіє!

Е. Бернштайн. — Інтернаціонал робітничої кляси й европейська війна.

Вандервельд — Ідеалїзм в марксізмі.

М. Драгоманів — Про неволю віри.

М. Драгоманів — Рай і поступ.

Е. Пернерсторфер — Про новітній націоналїзм.

К. Ляйтнер — Імперіялїзм московського народу.

К. Реннер — Національна справа, імперіялїзм і соціялїзм.

А. Бах — Цар — Голод, друге українське виданнє.

Панщина й її упадок в західній Европі.

Як бороти ся за землю і волю.

Що таке свобода й як її здобувати.

Від самодержавства до народоправства.

Національна справа в Росії й як її полагодити.

Боротьба за землю і волю в Росії.

Французька армія під час великої революції.

Славетні дні турецького війська.

